Розкаяний Мельмот

Оноре де Бальзак

Переклав Віктор Шовкун

Генералу

баронові де Померелю1 —

на згадку про міцну дружбу,

яка поєднувала наших батьків

і яку ми, сини, досі підтримуємо.

Де Бальзак

Є така порода людей, що її у світі суспільному дбайливо вирощує цивілізація, як ото в світі рослинному квітникарі тепличним способом створюють змішаний вид, що не розмножується ані посівом, ані щепленням. Ідеться про касирів — такий собі людиноподібний гібрид, який поливають релігійними уявленнями, підпирають гільйотиною, підрізають пороками, і росте він собі десь на четвертому поверсі разом із статечною дружиною та надокучливими дітьми. Численні паризькі касири завжди становитимуть загадку для фізіолога. Чи хто-небудь коли розв'язав рівняння з касиром замість ікса? Як знайти людину, що має вічно перебувати біля чужого багатства — адже це однаково, що кота посадити в одну клітку з мишею. Як знайти людину, котра погодиться по сім-вісім годин на добу протягом семи восьмих року сидіти на плетеному стільці в заґратованій комірчині, де й кроку не ступиш, не більшій, ніж каюта морського офіцера? Як знайти людину, в

якої таз і коліна не задерев'яніють від цього сидіння? Людину, в якої досить величі для такої малої посади? Людину, яка зневажала б гроші, постійно маючи з ними справу? Зажадайте цю рослину від будь-якої релігії, моралі, школи, інституту і повідомте їм, що середовище, де вона має рости й розвиватися,— це Париж, місто, повне спокус, місто — філіал самого пекла. І ось прийдуть до вас одна за одною всі релігії, усі школи, інститути, моральні системи, усі закони людські, малі й великі, як приходить близький приятель, коли ви попросите, щоб він вам позичив тисячу франків. Усі вони висловлять вам свій жаль, почнуть виправдуватися, покажуть на гільйотину — так само ваш приятель показав би на житло лихваря, як на одні з дверей, що ведуть у лікарню для вбогих. А втім, природа духовного розвитку має свої примхи і дозволяє собі то там, то там створювати чесних людей і чесних касирів. Тому розбійники, котрих ми для окраси називаємо банкірами і котрі купують ліцензію за тисячу екю, як пірат купує дозвіл на вихід у море, так високо цінують цих рідкісних істот, виплеканих у інкубаторі доброчесності, що замикають їх у комірчину й утримують там, як уряд утримує екзотичних звірів. Якщо касир наділений уявою, якщо йому не чужі пристрасті, якщо касир, навіть бездоганний, любить дружину, а вона нудьгує, має амбіції або просто не позбавлена марнославства — тоді касир рано чи пізно спіткнеться. Порийтесь у історії касирського ремесла: ви не наведете жодного випадку, коли б касир, як то кажуть, домігся становища. Одні з них потрапляють на каторгу, другі втікають за кордон, а треті животіють де-небудь на третьому поверсі на вулиці Сен-Луї, у кварталі Маре. Коли паризькі касири усвідомлять свою винятковість, їм ціни не буде. Правда, деякі люди просто створені для того, щоб служити касирами, так само як інші неминуче стають злодіями. Дивовижна в нас цивілізація! Доброчесності суспільство дарує на старість сотню луїдорів ренти, помешкання на третьому поверсі, досхочу хліба, кілька нових нашийних хустинок і молоду дружину з оравою дітлахів. А Пороку, якщо в нього досить зухвалості, якщо він зуміє спритно перекрутити статтю закону, як Тюренн крутив генералом Монтекукулі2, суспільство узаконює крадені мільйони, нагороджує його орденами, осипає почестями й знаками поваги. До того ж і уряд діє у цілковитій згоді з цим глибоко непослідовним суспільством. Скажімо,

уряд провадить серед здібної молоді віком від вісімнадцяти до двадцяти років набір рано виявлених талантів, передчасною важкою працею він виснажує великі уми, скликані ним для того, щоб ретельно просіяти їх, як садівники просіюють насіння. До цього діла він приставляє присяжних оцінювачів таланту, які пробірують мізки, як на монетному дворі пробірують золото. Потім із п'ятисот юнаків, що подають великі надії, юнаків, яких щороку постачають йому вершки суспільства, уряд відбирає третину, поміщає її у великі мішки, звані учбовими закладами і там витрушує протягом трьох років. І хоча кожен з таких паростків становить величезний капітал, уряд виготовляє з них своєрідних касирів; призначає їх простими інженерами, використовує як офіцерів артилерії — одне слово, забезпечує їх лише найвищими з підлеглих чинів. А згодом, коли ці обрані люди, щедро начинені математикою і приправлені наукою, досягають п'ятдесятирічного віку, уряд винагороджує їх за службу квартирою на четвертому поверсі, жінкою з купою дітлашні і всіма принадами пересічного існування. І хіба не чудо, що з цих ошуканих людей, буває, іноді виберуться п'ятеро-шестеро геніїв, які досягають суспільних висот?

Такий точний баланс відносин, у які вступають талант і доброчесність з урядом та суспільством у епоху, що вважає себе передовою. Без цього короткого вступу випадок, що стався недавно в Парижі, видався б читачам неймовірним, а супроводжувана цими загальними зауваженнями, наша оповідь, можливо, зацікавить людей, чий розум достатньо розвинений для того, щоб збагнути, в чому найбільше лихо нашої цивілізації, яка після 1815 року принцип "честь" замінила принципом "гроші".

Одного похмурого осіннього дня, близько п'ятої вечора, касир чи не найбільшого з паризьких банків ще працював при лампі, засвіченій уже досить давно. Як то заведено в світі комерції, каса була розташована в найтемнішому закутні вузьких антресолей нижнього поверху. Щоб дістатися туди, треба було пройти тьмяно освітленим коридором, уздовж якого, як у лазні, тяглися конторські кабінети з номерами на дверях. Уже з четвертої години воротар, дотримуючись інструкції,

незворушно повторював усім запізнілим відвідувачам: "Касу зачинено". В цей час контори спорожніли, кур'єрів було відіслано, чиновники розійшлися, дружини директорів чекали своїх коханців, обидва банкіри обідали в полюбовниць. Усе було в порядку. Окуті залізом скрині з грішми стояли зразу за комірчиною касира,— заклопотаного, мабуть, підрахунком каси. Крізь відчинене віконце видно було шафу з кованого заліза, яка, завдяки відкриттям сучасного слюсарного мистецтва, була така важка, що злодії нізащо не підняли б її. Дверці шафи міг би відчинити лише той, хто вмів скласти пароль із літер замка, які оберігали таємницю й нікому не дозволили б себе підкупити — "Чудове втілення знаменитого "Сезам відчинися!" з казок "Тисяча й однієї ночі". Та це було ще не все. Замок стріляв з мушкета в обличчя тому, хто, вивідавши таємницю пароля, не знав останнього секрету, ultima ratio* цього дракона механіки. Двері в кімнату, стіни, віконниці — усе було оббите листами заліза завтовшки майже в півдюйма, схованими під тонкими дерев'яними панелями. Віконниці були зачинені, двері — замкнені. Якщо хто коли-небудь мав підстави вважати, що перебуває в цілковитому усамітненні, не доступний нічиєму погляду, то це касир банкірської фірми "Нусінген і К°" на вулиці Сен-Лазар Отож цілковита тиша панувала в цьому залізному льоху. Грубка, де вогонь уже погас, дихала чадним теплом, від якого паморочиться голова, а до горла підступає нудота — так людина почуває себе вранці після вчорашньої пиятики. Грубка присипляє, отупляє і надзвичайно сприяє тому, що сторожі та чиновники поступово перетворюються на кретинів. Кімната з грубкою — це колба, в якій розкладаються діяльні люди, де гасне їхня енергія і зношується воля. Контори — величезна фабрика, де виготовляють пересічних істот, необхідних урядам для підтримки того особливого феодального устрою, в якому головна сила — гроші і на який опирається нинішній суспільний договір3 (детальніше це описано в нашій повісті "Чиновники"). Смердюче тепло, яке струмує від людей, коли вони збираються разом, не остання причина дедалі швидшого виродження умів: мозок, з якого виділяється багато азоту, в решті решт отруює інші мізки.

* Останній аргумент (латин.).

Касирові було років сорок, його лисина блищала у світлі лампи Карселя, яка стояла на столі. Блищала й сивина, що притрусила жмутики чорного волосся, які збереглися по боках круглої, мов куля, голови. Обличчя теж було кругле, кольору червоної цегли. Навколо синіх очей залягли зморшки. Руки були пухкі, як у всякого товстуна. Сюртук із синього сукна, трохи злинялий на ліктях та швах, і складки лиснючих панталонів набули потертого вигляду, свідчачи про певну зношеність, вигляду, з яким марно бореться щітка і який для людини, схильної до поверхових оцінок, є певною ознакою того, що перед нею чоловік ощадливий, чесний і в достатній мірі аристократичний або по-філософському настроєний, щоб носити старий костюм. Правда, нерідко можна зустріти людей, які, заощаджуючи на дрібничках, нестійкі, марнотратні або безпорадні в найважливіших питаннях життя. Петлицю касира прикрашала стрічка ордена Почесного легіону, бо за часів Імперії він служив командиром драгунського ескадрону. Пан де Нусінген, спершу постачальник, потім банкір, мав колись нагоду пересвідчитися в порядності свого касира, що посідав тоді високе становище, втрачене внаслідок несприятливих обставин, і в знак своєї довіри й пошани призначив йому п'ятсот франків платні на місяць. Касиром воїн став у 1813 році, коли одужав від рани, яку дістав у битві під Студянкою під час безладного відступу з Москви, після того як цілих півроку пронудьгував у Страсбурзі, куди за наказом імператора посилали деяких старших офіцерів для особливо дбайливого лікування. Цей колишній офіцер, на прізвище Кастаньє, мав чин полковника у відставці й отримував дві тисячі чотириста франків пенсії.

Кастаньє, в якому за десять років касир знищив солдата, зумів здобути в банкіра таку довіру, що, крім своїх прямих обов'язків, завідував діловодством у особистому кабінеті Нусінгена, розташованому за касою, куди барон спускався потайними сходами. Там вирішувалися справи. Там, наче крізь сито, просіювалися пропозиції, там вивчали становище на біржі. Там виписували акредитиви. Там, нарешті, зберігалася головна бухгалтерська книга і журнал щоденних записів, де підсумовувалася робота всіх відділів банку.

Замкнувши двері, через які можна було вийти на сходи, що вели на другий поверх, у парадні приймальні обох банкірів, Кастаньє знову всівся і якийсь час роздивлявся кілька акредитивів, виписаних на ім'я банку Уотскілдайна в Лондоні. Потім узяв перо і внизу кожного з них підробив підпис: Нусінген. Міркуючи, котрий з підписів вийшов у нього найліпше, він раптом рвучко підвів голову, ніби його вкусила муха, скоряючись раптовому відчуттю, що прокричало йому в самісіньку душу: "Ти тут не сам!" І справді фальшивник підписів, побачив, що біля віконечка каси, за ґратами, стоїть якийсь чоловік, і так тихо, що навіть дихання його не було чути, ніби він і не дихав зовсім. Мабуть, він увійшов сюди крізь двері з коридору — Кастаньє помітив, що вони навстіж розчинені. Уперше в своєму житті старий воїн так перелякався, що аж заціпенів, роззявивши рота і втупивши сторопілий погляд у незнайомця, який міг налякати й одним своїм виглядом, незалежно від таємничих обставин своєї появи. Видовжений овал обличчя, опуклий лоб, неприємний колір шкіри незнайомця, як і його костюм, свідчили про англійське походження. Від нього так і тхнуло англійцем. Досить було глянути на його сюртук із великим коміром, на пишну краватку, що ніби підпирала плескаті трубчасті складки білого жабо, на тлі якого ще мертвотнішим здавався блідий колір незворушного обличчя, де вирізнялися холодні червоні губи, ніби призначені для того, щоб висмоктувати кров у мерців, і зразу ставало очевидно, що цей багатий англієць, вбраний майже по-пуританському, вибрався на пішу прогулянку, і чорні гетри, звичайно, застебнуті в нього вище колін. Очі незнайомця палахкотіли сліпучим блиском і, здавалося, пронизували душу; застиглі риси обличчя тільки підсилювали це враження. Сухий і кощавий, англієць ніби носив у собі приховану істоту, яка прагнула все пожерти і не могла вгамувати свій голод. Мабуть, він так швидко перетравлював харч, що міг їсти, не зупиняючись, причому на його обличчі не з'являлося ні кровинки. А барило токайського вина, яке називають предківським, він, либонь, вилив би собі в горлянку за один раз, не затупивши кинджальної гостроти свого погляду, що читав у душах, і не скаламутивши жорстокої ясності розуму, який, здавалося, проникав у сутність речей. Було в ньому щось від хижої і спокійної величі тигра.

— Пане, я прийшов одержати гроші по цьому векселю,— сказав він Кастаньє голосом, що зачепив у касира кожен нерв і змусив їх усі забриніти, ніби крізь нього пропустили сильний електричний розряд.

— Каса зачинена,— відповів йому Кастаньє.

— Вона відчинена,— мовив англієць, показавши на касу.— Завтра неділя, і чекати я не можу. Моя сума — п'ятсот тисяч франків. У вас у касі стільки грошей знайдеться, а мені вони потрібні, щоб заплатити борг.

— Але як ви сюди увійшли, добродію?

Англієць посміхнувся, і Кастаньє заціпенів від цієї посмішки. Важко було уявити собі відповідь рішучішу й категоричнішу, ніж презирлива і владна складка його губів. Кастаньє обернувся, взяв п'ятдесят пачок банкових білетів по десять тисяч франків у кожній і коли подав їх незнайомцеві, що кинув на конторку вексель, акцептований бароном Нусінгеном, його пойняв конвульсивний дрож — він раптом помітив, що з очей у незнайомця виходять червоні промені й падають якраз на фальшивий підпис на акредитиві.

— Вашої розписки... тут... немає...— пробелькотів Кастаньє, глянувши на зворотний бік векселя.

— Дайте перо,— сказав англієць.

Кастаньє простяг йому перо, яким щойно сфальшував Нусінгенів підпис. Незнайомець підписався Джон Мельмот, потім повернув перо і документ касирові. Поки Кастаньє роздивлявся підпис, який ішов справа наліво, на східний взірець, Мельмот зник, і то зовсім нечутно, отож, коли касир підвів голову, він аж скрикнув, не побачивши перед собою клієнта і відчувши біль, який наша уява приписує впливу отрути. Перо, яким користувався Мельмот, викликало в нього відчуття теплоти в нутрощах,

а до горла йому підкотилася нудота, наче він прийняв блювотне. Оскільки Кастаньє здавалося неможливим, щоб англієць здогадався про його злочин, він приписав свій хворобливий стан тому тремтінню, яке, на думку багатьох, неминуче охоплює людину в ту мить, коли вона учинить щось лихе.

"Хай йому чорт! Ох і йолоп я! Сам Бог мені помагає, бо якби ця тварюка завтра звернулася до хазяїв, мені б відразу каюк!" — мовив сам до себе Кастаньє, кидаючи в піч непотрібні йому сфальшовані акредитиви, що вмить згоріли.

Акредитив, яким касир збирався скористатися, він запечатав, потім узяв у касі п'ятсот тисяч франків банковими білетами, замкнув її, усе довів до ладу, взяв капелюха, парасольку, запалив свічку у свічнику, погасив лампу і спокійно вийшов, щоб віддати один з двох ключів пані де Нусінген — так він завжди робив, коли самого барона не було вдома.

— Який ви щасливий, пане Кастаньє,— сказала касирові банкірова дружина, коли він увійшов до неї.— У понеділок свято, і ви зможете поїхати за місто, в Суазі.

— Будьте такі ласкаві, пані, перекажіть Нусінгенові, що оце тільки надійшов вексель Уотскілдайна, який ми чекали раніше. П'ятсот тисяч франків виплачено. Отже, я буду тут не раніше вівторка, десь ополудні.

— Прощайте, бажаю весело провести час!

— І вам бажаю того самого, пані,— відповів колишній драгун, кинувши погляд на молодика на прізвище Растіньяк, який мав тоді у світі великий успіх і вважався коханцем пані де Нусінген.

— У мене таке відчуття,— сказав молодик, коли Кастаньє вийшов,— що цей товстун збирається утнути вам якийсь лихий жарт.

— Та ну! Бути такого не може, він-бо дурний як пень.

— Пікуазо,— сказав касир, заходячи в комірчину швейцара,— навіщо ж ти пускаєш клієнтів до каси після четвертої години?

— З четвертої години,— відповів той,— я сидів біля дверей і курив люльку. Ніхто в контору не заходив. Вийшли тільки пани...

— Ти певен, що таки ніхто не заходив?

— Та слово честі, ніхто. Лише рівно о четвертій прийшов приятель пана Вербруста, молодик, що служить у панів Тійє і компанія, на вулиці Жубера.

— Ну гаразд,— сказав Кастаньє і поквапно вийшов.

Нудотний жар, який палив його з тієї миті, коли він узяв з рук незнайомця своє перо, все посилювався.

"Тисяча чортів! Чи все я передбачив? — думалося йому, коли він ішов по Гентському бульвару.— Ану поміркуймо! Я маю два вихідні — неділю й понеділок. Потім день сумнівів, перше ніж розпочнуть пошуки — отже, в моєму розпорядженні три дні й чотири ночі. Я запасся двома паспортами й двома зовсім різними костюмами, в яких мене навряд чи хто впізнає — хіба цього не досить, щоб збити зі сліду найспритніших шпигів? Вранці у вівторок, коли тут ще не виникне найменшої підозри, я одержу в Лондоні мільйон. Моїм тутешнім боргам хай дають раду самі кредитори — доведеться їм надписати на моїх векселях "погашено",— а я решту своїх днів проживу безтурботно й щасливо в Італії під ім'ям графа Ферраро. Ніхто, крім мене, не бачив, як цей нещасний полковник віддав богові душу в Зембінських болотах, отож я і вберуся в його шкуру. Але тисяча чортів! Якщо я візьму із собою цю жінку, вона може виказати мене. Чи ж мені, старому вояці, чіплятися за спідницю, липнути до баби? Покину її, та й годі. Атож, на це в мене стане духу. Але

я знаю себе, я такий йолоп, що знову до неї повернуся. Зрештою, Акіліну ніхто не знає. Може, таки взяти її з собою? Чи не брати?"

— Ти її не візьмеш! — сказав голос, що проник йому в саму глибінь душі.

Кастаньє рвучко обернувся й побачив англійця.

— Еге! Та сюди сам чорт пхає носа! — вигукнув Кастаньє вголос.

Мельмот уже випередив свою жертву. Хоча першим порухом Кастаньє було зажадати пояснень від людини, що так легко читала в його душі, в ньому змагалося надто багато суперечливих почуттів, і від цього він на мить мовби заціпенів; отямившись, він пішов далі, знову охоплений тією розумовою лихоманкою, що тіпає людину, яка настільки піддалася пристрасті, що зважилася на злочин, але не знаходить у собі досить сили, щоб потім приглушити жорстоку тривогу. Тому, хоч Кастаньє і був сповнений рішучості пожати плоди злочину, вже наполовину здійсненого, він усе вагався, чи доводити йому свій задум до кінця, як це й буває з людьми невизначеної вдачі, котрі однаковою мірою виявляють то силу, то слабкість, і котрих можна утримати від лихого вчинку чи схилити до нього залежно від найдріб'язковіших обставин. Серед безлічі людей, яких Наполеон набрав у свої війська, зустрічалося чимало таких, хто міг проявити мужність на полі битви, але водночас був позбавлений духовної мужності, володіючи якою, людина в злочині виявляє не менше величі, ніж у подвигах доброчесності. Кастаньє виписав собі акредитив у таких термінах, що, приїхавши до Лондона, мав відразу одержати по ньому в Уотскілдайна, поєднаного з фірмою Нусінгена діловими стосунками і вже попередженого бароном про наступну виплату, двадцять п'ять тисяч фунтів стерлінгів. Скориставшися з послуг навмання вибраного лондонського агента, Кастаньє заздалегідь замовив собі на ім'я графа Феррaро каюту на кораблі, що перевозив з Портсмута в Італію якусь багату англійську родину. Він передбачив усі можливі обставини і влаштував так, що насамперед його стали б шукати в Бельгії та у Швейцарії, а він тим

часом плив би по морю. І навіть якби Нусінгенові зрештою пощастило напасти на його слід, касир на той час уже дістався б до Неаполя, де розраховував жити під чужим прізвищем, змінивши не тільки свою зовнішність, а й обличчя, на якому він збирався підробити за допомогою кислоти сліди віспи. Та попри всі ці заходи остороги, що, здавалося б, забезпечували йому цілковиту безкарність, совість мучила Кастаньє. Він боявся. Давно живучи спокійним і мирним життям, він очистився від солдафонських звичок. Він ще не втратив порядність і йшов на злочин не без жалю. Ось і тепер він востаннє дозволив озватися в собі голосу свого чесного "я", яке ще чинило опір.

"Ет, пусте! — подумав він на розі бульвару та вулиці Монмартр.— Сьогодні ввечері, відразу після вистави, я візьму фіакр і доїду до Версаля. Поштова карета чекатиме мене в мого колишнього сержанта, що збереже таємницю мого від'їзду, навіть якби його допитували під дулами дванадцяти рушниць, готових дати по ньому залп, якщо він мовчатиме. Отже, всі шанси на моєму боці. Заберу з собою крихітку Накі й поїду".

— Не поїдеш,— сказав йому англієць, і на звук цього дивного голосу вся кров шугнула Кастаньє до серця.

Мельмот сів у кабріолет, який чекав на нього і від'їхав так швидко, що перш ніж Кастаньє отямився й хотів був затримати свого таємного ворога, той уже мчав розгонистим клусом за сто кроків від нього про проїзду Монмартрського бульвару.

"Але ж, слово честі, зі мною коїться якась чортівня,— подумав касир. — Якби я був йолопом і вірив у Бога, то подумав би, що Він звелів святому Михаїлові ходити за мною назирці. А може, диявол і поліція умисне дозволяють мені проробити усе це, щоб потім схопити мене на гарячому? Ет, годі тобі боятися! Все це химери, більш нічого".

Кастаньє звернув у вулицю Фобур-Монмартр, уповільнюючи ходу, в міру того як наближався до вулиці Ріше. Там, у новому будинку, на третьому поверсі, в крилі, яке вікнами виходило до садів, жила одна молода особа; сусіди знали її під ім'ям пані де Лагард, і саме вона несамохіть стала причиною того, що Кастаньє зважився на злочин. Щоб пояснити, чому це сталося, і довершити опис душевного стану касира, треба бодай стисло розповісти про деякі обставини колишнього життя згаданої особи.

Пані де Лагард, що ховала своє справжнє прізвище від усіх, навіть від Кастаньє, видавала себе за п'ємонтку. Вона була з тих дівчат, що змушені — через безнадійну вбогість, безробіття, страх перед голодною смертю або й зраду першого коханця — взятися за ремесло, яке більшість роблять із огидою, чимало — з безтурботною байдужістю, а деякі — скоряючись вимогам плоті. Коли вона, у свої шістнадцять років, прекрасна й чиста, як мадонна, вже готова була провалитися в безодню паризької проституції, їй зустрівся Кастаньє. Надто непоказний, щоб розраховувати на успіх у світському товаристві, стомившись щовечора блукати по бульварах у пошуках кохання, яке купують за гроші, старий драгун давно вже мріяв внести якийсь лад у своє непутяще життя. Зачарований красою бідолашного дівчати, яке випадок кинув йому в обійми, він вирішив урятувати його від пороку, але собі на вигоду,— зрештою, добродійні пориви поєднуються з егоїстичними навіть у найкращих людей. Природні нахили часто бувають добрими, але суспільний лад неминуче додає до них погані, звідси й походить та змішаність у намірах, до якої суддя повинен ставитися поблажливо. У Кастаньє вистачило розуму на те, щоб і добре діло зробити, і своїм інтересам не зашкодити. Він хотів бути філантропом, але, боячись пошитися в дурні, спочатку зробив дівчину своєю коханкою.

"Еге, дядечку Кастаньє,— сказав він сам собі на своєму солдатському жаргоні,— гляди, щоб овечка не зжерла старого вовка. Перш ніж створювати собі домашній затишок, розвідай, що там у дівчини за душею, чи здатна вона на щиру прихильність!"

В перший рік їхнього співжиття, якого закон не схвалював, але яке ставило п'ємонтку в умови найменш осуджувані з тих, що їх суспільство не схвалює, вона взяла собі бойову кличку Акіліна — ім'я однієї з героїнь "Врятованої Венеції"4. Цю англійську трагедію пані де Лагард випадково прочитала, і їй здалося, що вона схожа на ту куртизанку — чи то рано розвиненими почуттями, які жевріли в її серці, чи то обличчям, чи всією зовнішністю. Коли Кастаньє упевнився, що поводиться вона більш пристойно і більш доброчесно, ніж можна було сподіватися від жінки, закинутої потойбіч суспільних законів та забобонів, він висловив бажання поселитися з нею разом і жити по-сімейному. Отоді вона й перетворилася на пані де Лагард, з тим, щоб видавати себе за законну дружину свого покровителя, наскільки це дозволяли паризькі звичаї. Адже більшість із цих нещасних дівчат палко прагнуть, щоб їх вважали за справжніх міщанок, які тупо зберігають вірність своїм чоловікам, здатні стати доброчесними матерями, записувати витрати по дому й лагодити білизну. Таке бажання породжується почуттям настільки похвальним, що суспільству слід би звернути на нього пильну увагу. Але суспільство невиправне, і воно, звичайно, й далі дивитиметься на заміжню жінку, як на корвет, що йому прапор і документи дають право плавати в морі, а на утриманку — як на пірата, що його слід повісити, адже плаває він без паперів. Того дня, коли пані де Лагард хотіла підписатися "пані Кастаньє", касир розсердився.

— То ти любиш мене не так міцно, щоб одружитися зі мною? — спитала вона.

Кастаньє нічого не відповів і поринув у глибоку задуму. Бідолашна змирилася із своєю долею. Відставний драгун був у розпачі. Зворушена його смутком, коханка хотіла б його втішити, та чи можна втішати людину, коли не знаєш, з якої причини вона журиться. В той день, коли Накі захотілося вивідати таємницю, вона домоглася свого, майже нічого не розпитуючи: касир сам жалібно признався їй у існуванні такої собі пані Кастаньє, законної дружини, тисячу разів проклятої, що жила у Страсбурзі, в цілковитій невідомості й на дуже скромні прибутки; він писав їй двічі на рік, зберігаючи про неї таку глибоку мовчанку, що ніхто

його одруженим не вважав. Чому така таємничість? Хоча її причина відома багатьом військовим, що часто потрапляють у подібну халепу, можливо, варто розповісти про неї. Справжній "служака" (якщо дозволено тут ужити слово, яким у армії називають людей, приречених померти в капітанському чині), прикріплений до полку, як кріпак до землі — це створіння глибоко наївне і на кожному постої безпорадне проти підступів, до яких удаються матері, чиї дочки засиділися в дівках. До таких простаків належав і Кастаньє. І ось у Нансі під час однієї з тих коротких перерв, коли війська імператора відпочивали у Франції, він, на свою біду, звернув увагу на панну, з якою танцював на балу — у провінції такі бали називають "публічними", іноді їх влаштовує місто на честь гарнізонних офіцерів, іноді — навпаки. Люб'язний капітан негайно став об'єктом улещувань, для яких матері знаходять собі підтримку в самому серці людському, натискуючи на всі його пружини, і серед своїх друзів, що приєднуються до змови. Схожі в цьому на тих, хто одержимий однією-однісінькою ідеєю, матері йдуть на все задля здійснення свого великого задуму, довго і старанно створюючи щось на зразок тієї ямки в піску, на дні якої сидить мурашиний лев. Може статися, що ніхто так і не потрапить у цю чудово обладнану пастку, і мурашиний лев помре з голоду й від спраги. Та якщо вже туди сповзе котрась необачна істота, там вона і залишиться. Таємний розрахунок на зменшення витрат, до якого вдається кожен, хто збирається одружитись, надія на спадщину, марнославство — усі ниті, що рухають поведінкою неодруженого офіцера, були зачеплені в Кастаньє. Собі на лихо, він сказав дівчині комплімент, коли підвів її після вальсу до матері; відбулася розмова, що завершилася цілком природним запрошенням бувати у них. А коли драгуна заманили до себе, він був геть засліплений приязним ставленням, і йому здалося, що під удаваною скупістю в домі ховається багатство. Йому хитро лестили і водночас нахвалювали скарби, які нібито тут зберігаються. Обід, вельми доречно сервірований на сріблі, позиченому в дядька, знаки уваги з боку єдиної дочки, міські плітки, багатий лейтенант, що вдавав, ніби збирається підставити йому ногу,— одне слово, тисяча пасток, відомих провінційним мурашиним левам, були наставлені так майстерно, що через п'ять років Кастаньє казав:

— Досі не можу збагнути, як це сталося!

Драгун одержав п'ятнадцять тисяч посагу і дівку, яка залишилася бездітною — на щастя! — і після двох років заміжжя перетворилася на вкрай бридку, а отже, і вкрай сварливу мегеру. Її шкіра, що була білою тільки завдяки суворому режиму, вкрилася червоними плямами; обличчя, барви якого свідчили про спокусливу невинність, розквітло прищами; стан, що здавався таким струнким, викривився; янгол виявився буркотливим і подозріливим створінням, на яке Кастаньє і глянути не міг без люті; а на додачу до всього випарувалося й багатство. Коли жінка, з якою він одружився, отак змінилася до невпізнанності, драгун оселив її в маленькому будиночку в Страсбурзі, сподіваючись, що Бог не забариться прикрасити нею рай. Це була одна з тих доброчесних жінок, які — позбавлені змоги жити інакше — набридають своїми скаргами янголам, знуджують і самого Бога, якщо він слухає їхні молитви, і найніжнішим голосом розповідають усяку гидоту про свого чоловіка, коли увечері закінчують партію в бостон із сусідками. Довідавшись про лиху долю Кастаньє, Акіліна щиро прихилилася до нього і дала йому стільки щастя та втіх, постійно їх оновлюючи і, завдяки своєму жіночому таланту, урізноманітнюючи, що, сама про те не здогадуючись, стала причиною загибелі чесного касира. Як і багато жінок, що їм, здавалося, природою призначено пізнати кохання до самих його глибин, пані де Лагард була цілком некорислива. Вона не вимагала ні золота, ні дорогоцінностей, ніколи не думала про майбутнє, жила теперішнім і насамперед втіхами. Коштовні прикраси, вишукані вбрання, екіпаж, що їх так палко прагнуть жінки цього гатунку, вона приймала лише як гармонійне доповнення до загальної картини життя. Вона прагнула мати все це не з марнославства, не з бажання похизуватися, а просто як життєві вигоди. Втім, вона могла й обійтися без цього легше, аніж будь-хто. Коли чоловік великодушний — а майже всі військові великодушні — зустрічається з жінкою такого гарту, йому постійно здається, що він залишається у неї в боргу, і це доводить його до нестями. Він ладен тоді пограбувати диліжанс, щоб добути грошей, якщо йому їх бракує на нові й нові безумні витрати. Так уже влаштований чоловік. Щоб зберегти велич і шляхетність в очах

жінки або обраного кола людей, він буває здатний і на злочин. Коханець вельми скидається на азартного гравця, який вважатиме себе зганьбленим, коли не зможе повернути служникові гральної зали позичених у нього грошей, і який іде на страхітливі вчинки, розоряє дружину й дітей, краде і вбиває, аби тільки з'явитися у цей фатальний дім із повними кишенями і не заплямувати своєї честі в очах його завсідників. Так сталося і з Кастаньє. Спочатку він оселив Акіліну в скромному помешканні на п'ятому поверсі й подарував їй лише найнеобхідніші меблі. Але, відкривши в дівчині стільки краси і духовних переваг, отримуючи від неї нечувані втіхи, яких не передати жодними словами, він утратив розум і загорівся бажанням нарядити ідола свого серця. Але тоді Акілінине вбрання увійшло в разючий контраст із убогим помешканням, і обоє збагнули необхідність змінити його. На нову квартиру пішли майже всі заощадження Кастаньє, який умеблював своє, можна сказати сімейне, кубельце з розкішшю, якою оточують своїх утриманок вельможі. А гарненька жінка не хоче мати біля себе нічого бридкого. Жінці взагалі властиво прагнути до відповідності стилю — внутрішня потреба, яку ще мало вивчено, а вона, до речі, проявляється й у тому, що старі діви оточують себе лише старим мотлохом. Ну, а нашій вродливій п'ємонтці, звичайно, знадобилися речі найновіші, наймодніші, усе найкокетливіше, що тільки знайшлося в торговців: штофні шпалери, шовк, дорогоцінності, легкі й вишукані меблі, красива порцеляна. Вона нічого не вимагала. Та коли треба було вибирати, коли Кастаньє запитував: "Чого тобі хотілося б?" — вона відповідала: "Ось це найкраще". Кохання, яке підраховує витрати,— не справжнє кохання, тому Кастаньє купував тільки найкраще. Ну, а коли вже прийняли таку міру, то виникла потреба, щоб усе в їхньому господарстві прийшло в гармонію: білизна, срібло і тисяча всіляких речей, без яких годі обійтися в добре опорядженому домі, кухонний посуд, кришталь... і те, чому сам чорт ради не дасть! Хоча Кастаньє, як то кажуть, не хотілося ускладнювати собі життя, він усе глибше загрузав у борги. Одна річ за собою іншу вела. До годинника знадобилися два канделябри. До оздобленого каміна — топка особливого призначення. Шпалери, штори, завіси були такі чистенькі, що не хотілося коптити їх сажею, і довелося поставити найсучасніші грубки, обладнані пристосуванням, яке нібито

цілком поглинало дим,— інженери, котрі їх винайшли, рекламні проспекти принаймні складати вміли! А потім Акіліні так сподобалося бігати у себе в спальні босою по килиму, що Кастаньє звелів постелити килими всюди, щоб Накі могла розгулювати де їй заманеться; і нарешті він улаштував для неї ванну — усе для того, щоб почувала вона себе якнайліпше. Паризькі торговці, ремісники, фабриканти володіють дивовижним умінням збільшувати дірку в чужому гаманці; коли хочеш щось собі приторгувати, вони, мовляв, іще не знають точної ціни, а бажання, виникнувши, розпалюється і не терпить зволікання — отож ти робиш замовлення наосліп, за приблизним кошторисом; рахунків постачальники не виписують і затягують покупця у вир нових і нових замовлень. Усе добре, усе чудово, усі задоволені. Та через кілька місяців ці ж таки люб'язні постачальники з'являються як само втілення фатальної невідворотності з точною сумою боргу на руках; їм, бачте, до зарізу потрібні гроші, в них термінові виплати, вони навіть банкрутами себе оголошують, вони плачуть — і домагаються свого! Отоді й розверзається безодня, вивергаючи колону цифр по чотири в ряд, хоча вони мали б іти скромно по троє. Поки ще Кастаньє не знав точної суми своїх витрат, він узяв за звичай брати для коханої найману карету, коли вона виїжджала, замість наймати простого візника. Кастаньє любив смачно попоїсти, і він знайшов чудову куховарку; щоб йому догодити, Акіліна частувала його першими плодами сезону, різними делікатесами, вишуканими винами — все це вона купувала сама. Але своїх прибутків у неї не було, і дарунки, продиктовані дорогоцінною увагою, чуйністю і прихильністю, швидко спорожняли гаманець Кастаньє, який не хотів, щоб його Накі залишалася без грошей, а грошей їй бракувало завжди. Отже, стіл вимагав неабияких витрат, що не відповідали можливостям касира. Щоб добувати гроші, колишній драгун був змушений удаватися до різних комерційних вивертів, бо не міг відмовляти собі в таких скромних радощах життя. Палка закоханість у жіночі принади Акіліни не дозволяла йому опиратися її фантазіям. Він був з тих чоловіків, які чи то із самолюбства, чи то через слабохарактерність ні в чому не вміють відмовити жінці; з фальшивого почуття сорому вони ладні радше розоритися, ніж сказати: "Не можу... Мої прибутки не дозволяють... Немає грошей". І ось настав день, коли Кастаньє зрозумів, що він

скотився в прірву і що вибратися звідти й розквитатися з боргами він зможе, лише покинувши Акіліну і сівши на хліб та воду, але він уже настільки звик до цієї жінки, до цього життя, що з дня на день почав відкладати здійснення свого задуму. Під тиском обставин він усе глибше загрузав у борги. Його становище і висока репутація забезпечили йому довіру, яку він і використав, удавшись до складної системи позичок, залежно від своїх потреб. Щоб приховати, як швидко зростає сума його боргів, він звернувся до засобу, який у комерції називають циркуляцією. Це коли в обіг пускають векселі, не забезпечені ні товарами, ні грошовими цінностями; в такому випадку оплачує їх не той, хто підписав вексель, а перша особа, яка робить на ньому передаточний напис; це своєрідна фальшивка, яку суспільство терпить, бо, зрештою, неможливо схопити фальшивника за руку і підробка випливає на чисту воду лише тоді, коли по векселю відмовляються заплатити. Та рано чи пізно Кастаньє мусив переконатися, що далі для нього вже неможливо вдаватися до цих фінансових маневрів, адже сума позики та проценти не могли зростати до нескінченності, і йому лишилося тільки оголосити себе банкрутом. Та якщо йому однаково судилося себе знеславити, він вирішив віддати перевагу банкрутству шахрайському перед банкрутством простим, волів обрати злочин, а не дрібну провинність. Кастаньє намислив перевести на гроші довіру, здобуту коштом своєї колишньої чесності, й побільшити число своїх кредиторів, позичивши, за прикладом одного знаменитого касира королівської скарбниці суму, достатню для того, щоб решту своїх днів щасливо прожити десь за кордоном. Так він і вчинив, як ми вже мали нагоду переконатися. Акіліна й гадки не мала про його клопіт, вона жила весело і, подібно до багатьох жінок, не замислювалася над тим, звідки беруться гроші — так само багато людей не замислюються про те, як росте хліб, коли їдять підрум'янену булочку. А тим часом за піччю пекаря ховаються несправджені надії і тривоги хлібороба, як і за скромним достатком більшості паризьких родин можна розгледіти гнітючі турботи та непосильну працю.

Поки Кастаньє мучився сумнівами, зважуючись на вчинок, який мав змінити все його життя, Акіліна спокійно сиділа біля розпаленого каміна

й чекала його, ліниво занурившись у глибоке крісло та розмовляючи з покоївкою. Як і всі покоївки, що служать дамам такого сорту, Женні стала повірницею своєї господині, коли переконалася, що її влада над Кастаньє безмежна.

— Як нам викрутитися сьогодні ввечері? Леон неодмінно хоче прийти,— сказала пані де Лагард, читаючи листа, написаного на сірому папері й сповненого палкої пристрасті.

— А ось і пан,— повідомила Женні.

Увійшов Кастаньє. Анітрохи не збентеживши, Акіліна скрутила листа в рурочку, взяла його щипцями і спалила.

— Ось що ти робиш із любовними цидулками! — сказав Кастаньє.

— О Господи, а що ж мені з ними робити? — відповіла Акіліна.— Хіба це не найкращий засіб уберегти їх від чужих очей? Та й хіба вогонь не повинен пориватися до вогню, як вода стікає у річку?

— Ти так говориш, Накі, наче це й справді була любовна цидулка.

— А що в цьому такого? Хіба я не досить гарна, щоб їх отримувати? — спитала вона, підставляючи для поцілунку лоб з такою недбалістю, яка чоловікові менш засліпленому дала б зрозуміти, що, роблячи касирові приємність, Акіліна лише виконує своєрідний подружній обов'язок.

Але Кастаньє дійшов до такого ступеню пристрасті, підігрітої звичкою, що нічого не помічав.

— На сьогодні я взяв ложу в театрі Жімназ,— сказав він.— Сядьмо за стіл раніше, а то доведеться обідати поспіхом.

— Їдьте з Женні. Мені набридли театри. Не знаю, що це зі мною, але сьогодні мені хочеться просто посидіти біля коминка.

— Все ж таки ходімо, Накі, я вже недовго тобі набридатиму. Атож, Кікі, сьогодні ввечері я їду й повернуся нескоро. Залишаю тебе тут повною господинею. Чи збережеш ти мені своє серце?

— Ні серця, ні чогось іншого,— відповіла вона.— Але ти повернешся, і Накі знову буде твоєю Накі.

— Оце відвертість! То ти зі мною не поїхала б?

— Ні.

— Чому?

— Як це чому? — сказала вона всміхаючись.— Хіба ж можу я покинути коханця, який пише мені такі ніжні листи?

І з глузливою посмішкою показала на обвуглений папір.

— Невже це правда? — спитав Кастаньє.— Невже ти завела полюбовника?

— Отакої, друже, то ви досі жодного разу не подивилися як слід на себе? — відповіла Акіліна.— По-перше, вам п'ятдесят років. По-друге, голова у вас така, що якби покласти її на прилавок, де продають овочі, то будь-який покупець прийняв би її за гарбуз. Ідучи вгору сходами, ви відсапуєтеся, мов тюлень. Ваше черево трясеться, як діамант у жіночій зачісці... Хоч ти й служив у драгунах, тепер ти старий і негарний. Чорт забери! Якщо ти хочеш зберегти мою повагу, я не раджу тобі до цих якостей додати ще й дурість і вважати, ніби така дівчина, як я, не захоче скрасити враження від твого астматичного кохання квітами чиєї-небудь прекрасної юності.

— Ти, звичайно, жартуєш, Акіліно?

— А ти хіба не жартуєш? Ти думаєш, що я така дурна і повірю в твій від'їзд? "Сьогодні ввечері я їду",— передражнила вона.— Ох телепню мій, та хіба так би ти розмовляв, якби справді мав покинути свою Накі? Та ти ревів би, як теля, бо теля ти і є.

— А якщо я все-таки поїду, ти до мене приїдеш? — запитав він.

— Переконай мене спочатку, що ця твоя мандрівка не дурний жарт.

— Ні, серйозно, я їду.

— Ну, а я — і теж серйозно — залишаюся. Щасливої подорожі, велика моя дитино! Я тебе чекатиму. Та я краще розлучуся з життям, аніж з моїм любим Парижем.

— А може, все-таки поїдемо до Італії в Неаполь, і ти заживеш там безтурботно, весело і ні в чому не знаючи нестатків разом із своїм товстунчиком, що відсапується, мов тюлень?

— Ні.

— Невдячна!

— Я невдячна? — мовила вона, підхоплюючись на ноги.— Та я зараз же піду звідси, в чому мати мене спородила! Я віддала тобі всі скарби юності і те, чого не повернути навіть ціною всієї крові, твоєї й моєї. Якби можна було, хай навіть заплативши спасінням душі, повернути моєму тілу незайманість, як я, можливо, віднайшла незайманість душі, якби я могла тепер віддатися коханому чиста, мов лілея,— та я не вагалася б і хвилини! А ти чим мене винагородив за мою жертву? Ти мене годував і влаштував мені житло, скоряючись тому самому почуттю, яке велить нам годувати собаку й оселити його в халабуді за те, що він стереже

хату, терпить копняки, коли ми в поганому гуморі, й лиже нам руку, тільки-но ми покличемо його. То хто з нас безкорисливіший, ти чи я?

— О люба моя дівчинко, ти хіба не розумієш, що я жартую? — сказав Кастаньє.— Я просто вирушаю в невеличку подорож, і триватиме вона недовго. А в театр ти зі мною поїдеш. Десь опівночі я виберуся в дорогу, любенько попрощавшися з тобою.

— Бідолашний котику, то ти справді їдеш? — мовила Акіліна й, обнявши Кастаньє за шию, притисла його голову до своїх грудей.

— Ти мене задушиш! — скрикнув Кастаньє, уткнувшись носом у Акілінині перса.

А доброчесна дівуля тим часом шепотіла Женні на вухо:

— Піди скажи Леонові, щоб прийшов о першій, не раніше. Якщо не застанеш його, і він з'явиться, поки ми тут прощатимемося, затримаєш його в себе. Ну гаразд, мій красеню тюленю,— сказала вона, підвівши голову Кастаньє і смикаючи його за кінчик носа,— поїду я з тобою в театр. А зараз — за стіл! Я приготувала непоганий обід, усі страви — твої улюблені.

— Нелегко покинути таку жінку, як ти,— сказав Кастаньє.

— То чого ж ти їдеш?

— Чого, чого! Щоб ти зрозуміла, довелося б чимало тобі розповісти, і ти тоді переконалася б, чого варта моя любов до тебе. Якщо ти віддала мені свою честь, то і я заради тебе продав свою — отже, ми квити. Хіба це не любов?

— Яка там любов! — промовила вона.— От скажи, що ти любитимеш мене, як батько, навіть коли я заведу коханця, тоді я повірю в твою любов! Скажи мені це і дай лапку.

— Я вбив би тебе,— сказав Кастаньє посміхаючись.

Вони сіли за стіл, а пообідавши, поїхали в Жімназ.

Після першої п'єси Кастаньє вирішив показатися декому із знайомих, яких побачив у залі, аби якмога довше ніхто не запідозрив, що він утік. Він залишив пані де Лагард у ложі — згідно з їхніми скромними звичками ложу було взято в бенуарі — і пішов прогулятися у фойє. Не встиг він там ступити і кількох кроків, як побачив Мельмота, від чийого погляду в нього виникло знайоме відчуття нудоти й жаху. Вони зіткнулися віч-на-віч.

— Фальшивник! — крикнув англієць.

Почувши цей вигук, Кастаньє подивився на людей, які прогулювалися поблизу, і йому здалося, ніби він помітив на їхніх обличчях подив, змішаний з цікавістю. Він уже підніс руку, щоб дати англійцеві ляпаса, але неподоланна сила ніби паралізувала його, придавила, прикувала до підлоги; він покірно дозволив чужоземцеві взяти себе під руку, і вони пішли удвох по фойє, наче найближчі друзі.

— Хто настільки сильний, щоб чинити мені опір? — сказав англієць.— Ти хіба не знаєш, що тут, на землі, все мені підкоряється, що я всемогутній? Я читаю в душах, я прозираю майбутнє, я знаю минуле. Я тут, але я можу опинитися де завгодно. Я не залежу ні від часу, ні від простору, відстані для мене — ніщо. Весь світ мені слуга. Я наділений здатністю вічно втішатися і вічно обдаровувати щастям. Мій погляд проникає крізь стіни, бачить скарби, і я черпаю звідти повними пригорщами. Кивну головою — зводяться палаци, і мій будівничий ніколи не помиляється. Захочу — і всюди розпустяться квіти, виростуть

купи дорогоцінного каміння, гори золота, безліч жінок приходитимуть до мене. Одне слово, мені підвладне усе. Я міг би грати на біржі, ніколи не помиляючись, якби тому, хто знає, де скнари ховають своє золото, була потреба спустошувати чужі гаманці. Так відчуй же, бідолашний нікчемо, придавлений соромом і ганьбою, відчуй, які страшні лещата тебе стиснули! Спробуй-но зігнути оцю сталеву руку! Пом'якшити серце, тверде, мов алмаз! Спробуй-но утекти від мене! Навіть сховавшись у підземелля, прориті під Сеною, хіба перестанеш ти чути мій голос? Спустися в катакомби — хіба й там не бачитимеш ти мене? Мій голос заглушує грім, блиск моїх очей засліплює сонце, бо я рівний Тому-хто-дарує-світло5.

Кастаньє слухав ці страшні слова, неспроможний нічого заперечити і йшов поруч з англійцем, безсилий його покинути.

— Ти щойно вчинив злочин, і тепер ти — мій. Нарешті я знайшов собі товариша, якого давно шукав! Хочеш знати свою долю? Ха-ха! Ти прийшов дивитися виставу, так ти її побачиш — навіть дві вистави! Ходімо, відрекомендуєш мене пані де Лагард як свого близького друга. Хіба не в мені твоя остання надія?

Кастаньє повернувся в ложу з чужоземцем, якого поспішив відрекомендувати пані де Лагард, скоряючись щойно отриманому наказу. Акіліна ніби й не здивувалася, побачивши Мельмота. Англієць відмовився сісти на переднє місце в ложі, він хотів, щоб Кастаньє залишився там із своєю подругою. Його найменше бажання було наказом, який належало виконувати. Залишалося подивитись останню п'єсу. За тих часів у малих театрах давали лише по три п'єси за вечір. У Жімназі тоді грав актор Перле, який створював своєму театру великий успіх. Сьогодні він мав виконувати аж чотири різні ролі у водевілі, що мав назву "Комедіант з Етампа". Коли завісу підняли, англієць простер руку над залою. Кастаньє скрикнув би від жаху, якби йому не перехопило горло, коли Мельмот показав пальцем на сцену, даючи зрозуміти, що за його наказом виставу змінено. Касир побачив Нусінгенів кабінет; його патрон розмовляв із старшим чиновником

поліційної префектури, і той розповідав баронові, який жарт утнув йому Кастаньє, повідомивши, що з каси украдено чималу суму, що касир сфальшував на шкоду банкірові підпис на акредитиві й збирається утекти за кордон. Тут-таки було складено, підписано й надіслано королівському прокуророві відповідну заяву.

— То ви ще встигнете затримати його? — спитав Нусінген.

— Встигнемо,— відповів агент.— Він зараз у Жімназі й нічого не остерігається.

Кастаньє засовався на своєму стільці й хотів піти; але Мельмотова рука опустилася йому на плече й не дала ворухнутися, придавивши його з тією страшною силою, яку ми можемо відчути тільки в жаскому сні. Та й від самої цієї людини віяло жахом, і Кастаньє почував себе поруч із нею, мовби в атмосфері, насиченій отруйною парою. Коли бідолаха обернувся, щоб попросити англійця змилуватися над ним, він зустрів вогненний погляд, який випромінював електричні струми; Кастаньє мав таке відчуття, ніби довгі металеві голки устромилися йому в тіло, пройшовши крізь нього наскрізь і приколовши його до місця.

— Що я тобі зробив? — спитав він у цілковитій знемозі й відсапуючись, наче зацькований олень на березі струмка.— Чого ти від мене хочеш?

— Дивись! — наказав йому Мельмот.

Кастаньє знову звернув погляд на сцену. Декорації вже змінилися, спектакль із Нусінгеном було закінчено. Касир побачив на сцені самого себе, він і Акіліна виходили з карети; але в ту мить, коли він увійшов у двір свого дому на вулиці Ріше, декорації знову раптово перемінились, тепер вони зображували внутрішню обставу його помешкання. Сидячи біля каміна в кімнаті Акіліни, Женні розмовляла з молодим сержантом піхотного полку, що стояв постоєм у Парижі.

— То він їде! — вигукнув сержант, який з вигляду належав до заможної родини.— Тепер ніщо не перешкоджатиме нашому щастю! Я надто люблю Акіліну й не потерпів би, щоб вона належала цій старій жабі. Тепер я одружуся з пані де Лагард! — вигукнув сержант.

"Стара жаба!" — з гіркотою подумки повторив Кастаньє.

— Пан і пані приїхали, заховайтеся! Осюди, пане Леоне,— казала йому Женні.— Пан, либонь, ненадовго залишиться.

Кастаньє побачив, як сержант сховався за Акілініними сукнями в гардеробній. Незабаром і касир з'явився на сцені, він прощався із своєю коханкою, яка глузувала з нього, нишком підморгуючи Женні, а йому казала найлагідніші, найщиріші слова. Обертаючись до нього, вона плакала, обертаючись до Женні — сміялася.

Глядачі плескали в долоні, вимагаючи, щоб актори повторили куплети.

— Клятуща баба! — закричав Кастаньє у себе в ложі.

Акіліна сміялася до сліз, вигукуючи:

— Господи, який кумедний Перле в ролі англійки! Як, та ви один у всій залі не смієтеся? Смійся, котику, смійся! — казала вона касирові.

Мельмот так зареготав, аж Кастаньє в дрож укинуло. Цей англійський регіт вивертав йому нутрощі й відбивався в мозку таким болем, ніби хірург розжареним сталевим скальпелем робив йому трепанацію черепа.

— Вони сміються, сміються! — конвульсивно повторював Кастаньє.

Бо замість сором'язливої англійської леді, яку Перле зображував так комічно, що від її англо-французької говірки заходилася від сміху вся зала, касир у цю мить бачив на сцені самого себе: ось він виходить на вулицю Ріше, сідає у фіакр на бульварі, домовляється з візником, щоб той доставив його у Версаль. Декорації ще раз перемінилися. Кастаньє побачив поганенький заїзд, який держав його колишній вахмістр на розі вулиць Оранжерейної і Францисканців. Була друга година ночі, панувала глибока тиша, ніхто за ним не стежив. Під'їхала карета, запряжена поштовими кіньми; спершу її були подали до одного будинку на Паризькому проспекті, бо там жив англієць, на чиє ім'я касир замовив екіпаж, щоб заплутати слід. Кастаньє перевірив, чи з ним його цінні папери та паспорти, потім сів у карету. Коні рушили. Але, дивлячись на сцену, Кастаньє побачив, що біля застави прогулюються піші жандарми — вони чекали екіпаж. З грудей у бідолахи вихопився переляканий зойк, але під Мельмотовим поглядом він застряг у горлі.

— Дивись і мовчи! — сказав йому англієць.

Далі Кастаньє побачив, як його замкнули у в'язниці Консьєржері. Потім у п'ятій дії цієї драми, озаголовленої "Касир", він побачив себе через три місяці: його виводили із зали суду, засудженого на двадцять років каторги. У нього знову вихопився з грудей крик, коли він побачив, як його виставили на ганьбу перед Палацом правосуддя, і кат розпеченим залізом приліпив йому тавро. Нарешті в останній сцені його показали на подвір'ї перед божевільнею Бісетр; він стояв у гурті з шістдесяти каторжників і чекав, коли до нього дійде черга і його закують у кайдани.

— Господи, у мене вже нема сили сміятися,— мовила Акіліна.— А ви такий похмурий, мій котику, що це з вами? Ваш приятель уже пішов.

— На два слова, Кастаньє,— сказав йому Мельмот у ту мить, коли по закінченні вистави пані де Лагард наказала капельдинерші подати пальто.

В коридорі юрмився люд, утекти не було ніякої змоги.

— Ну, я слухаю.

— Жодна людська сила не відверне від тебе твоєї долі: ти проведеш Акіліну, поїдеш у Версаль і там тебе схоплять.

— Чому?

— Тому що рука, яка тримає тебе, не дасть тобі утекти.

Кастаньє пожалкував, що не знає слів, від яких він би вмить самознищився, провалився в безодню пекла.

— Ну, а якби демон зажадав твою душу, чи не віддав би ти її в обмін на могутність, яка дорівнює могутності Бога? Досить одного слова — і ти повернеш у Нусінгенову касу ті п'ятсот тисяч, які звідти взяв. Фальшивий акредитив ти розірвеш, і всі сліди твого злочину буде стерто. І нарешті, золото потече до тебе рікою. Ти, здається, ні в що не віриш, хіба не так? Ну, а коли все станеться, як я кажу, то ти повіриш принаймні в чорта?

— О, якби це було можливо! — вигукнув Кастаньє з надією в голосі.

— Такий вихід обіцяє тобі той, хто може зробити ось що,— відповів англієць.

І в ту мить, коли всі троє вийшли на бульвар, Мельмот простер руку. На вулиці сіялася мжичка, земля була багниста, повітря насичене вологою, а небо — чорне. Та тільки-но простерлася вперед рука цієї людини — і над Парижем засяяло сонце. З холодного осіннього вечора Кастаньє вмить перенісся у сонячний липневий день. Дерева зеленіли листям, по-недільному виряджені парижани весело прогулювалися двома зустрічними потоками. Продавці кокосового напою кричали:

"Випийте свіжого! Випийте прохолодного!" Екіпажі виблискували, котячись по проїжджій частині бульвару. Касир закричав від жаху. І тоді бульвар знову став похмурим і вогким. Пані де Лагард уже сиділа в екіпажі.

— Ну ж бо, поквапся, мій друже,— сказала вона.— Або сідай, або, як хочеш, залишайся. Далебі ти сьогодні занудний, як оця мжичка.

— А що я маю зробити? — спитав Кастаньє в Мельмота.

— Хочеш на моє місце? — спитав англієць.

— Хочу.

— От і чудово. Я буду в тебе через кілька хвилин.

— Ох Кастаньє, ти сьогодні не такий, як завжди,— сказала йому Акіліна.— Ти надумав щось погане... В театрі був похмурий, замислений... Любий друже, може, тобі чогось треба від мене? Ну озвися, заговори!

— Я чекаю, коли ми приїдемо додому, і там я побачу, любиш ти мене чи не любиш.

— І чекати не треба,— відповіла вона, кидаючись йому на шию.— Ось як люблю!

Вона обіймала його, здавалося, дуже палко, осипаючи його ласками, але за подібних обставин у цих створінь проявляються професійні навички, як у актриси, коли вона грає на сцені.

— Звідки музика? — спитав Кастаньє.

— Отакої! Уже тобі вчувається музика!

— Божественна музика! — провадив він,— Так ніби вона ллється з неба.

— Ти ніколи не хотів брати ложу в Італійську оперу, казав, що не терпиш музики, і ось маєш! Відкрив у собі меломана та ще о такій порі! Збожеволів, бігме, збожеволів! Це у твоїй макітрі музика грає — чи не тріснула вона у тебе, сердешного? — спитала Акіліна, обнявши його за голову й поклавши її собі на плече.— Скажи, татусю, а може, це співають колеса карети?

— Та ти прислухайся, Накі! Якщо янголи грають для всевишнього Бога, їхня музика, мабуть, звучить достоту, як ці акорди. Я сприймаю їх не тільки слухом, вони проникають у всі мої пори; я не знаю, як тобі їх описати, вони солодкі, наче медовий трунок!

— Звісно, янголи грають для всевишнього Бога, адже їх завжди малюють із арфами.

"Чесне слово, він схибнувся з розуму",— подумала Акіліна, побачивши, що Кастаньє застиг у екстазі, мов курець опію.

Вони приїхали додому. Кастаньє, весь у думках про щойно почуте й побачене, не знаючи, вірити йому в усе це чи сумніватися, скидався на п'яного, що геть очманів. Отямився він у Акілініній кімнаті, куди коханка, воротар та Женні його перенесли, бо, виходячи з карети, він знепритомнів.

— Друзі мої, друзі, зараз він прийде,— мовив касир, сідаючи у своє крісло біля каміна.

Його опанував розпач.

У цю мить Женні почула дзвінок. Вона вийшла відчинити двері й повідомила про прихід англійця або, як вона висловилася, "добродія, який домовився з паном про зустріч". З'явився Мельмот, і відразу запала глибока мовчанка. Він подивився на воротаря — воротар вийшов. Він подивився на Женні — Женні вийшла.

— Пані,— сказав Мельмот, звертаючись до касирової коханки,— дозвольте нам закінчити справу, яка не терпить зволікання.

Він узяв Кастаньє за руку, і той підвівся. Обидва вийшли до вітальні; свічки вони не взяли, бо Мельмотів погляд осявав і найгустіший морок. Зачарована дивним поглядом незнайомця, Акіліна відчула, що сили її покинули; вона була нездатна потурбуватися про свого таємного коханця — втім, вона думала, що покоївка замкнула його у себе в кімнаті, тоді як, захоплена зненацька раптовим поверненням Кастаньє, Женні заховала його в гардеробній, достоту як у сцені з драми, що її грали в театрі для Мельмота та для його жертви.

Двері до вітальні з грюкотом зачинилися.

Кастаньє затримався там ненадовго.

— Що з тобою? — зойкнула його коханка, отетерівши від жаху, коли він увійшов.

Касир цілковито перемінився. Замість звичного рум'янцю на його обличчі розлилася дивна блідість, та сама, що надавала Мельмотові такого зловісного і холодного вигляду. Очі касира метали похмурий пломінь, що боляче сліпив нестерпним своїм блиском. Куди й поділася його добродушність, тепер деспотизм і гордість проступали в кожній його рисі. Куртизанка помітила, що Кастаньє схуд, його чоло здалося їй велично-грізним, драгун мовби випромінював страхітливий вплив, що пригнічував, як насичена грозою атмосфера. Протягом кількох хвилин Акіліна почувала себе зовсім скутою.

— Що відбулося за цей короткий час між тобою і тим дияволом у людській подобі? — спитала вона.

— Я продав йому душу. Відчуваю, що я вже не той. Він узяв собі моє єство, а мені віддав своє.

— Як це?

— Тобі не зрозуміти. Ага, він правду казав, цей демон,— холодно вів далі Кастаньє.— Я все бачу і все знаю. Ти мене зраджувала.

Від таких слів Акіліна заціпеніла. Кастаньє запалив свічку і попрямував у гардеробну. Бідолашна дівчина пішла за ним і яким же був її подив, коли Кастаньє розсунув сукні на вішалці й виявив за ними сержанта.

— Виходьте, приятелю,— сказав він і, взявши Леона за ґудзик сюртука, повів його за собою в спальню.

П'ємонтка, бліда й розгублена, опустилася в крісло. Кастаньє сів на козетку біля каміна, залишивши Акілініного коханця стояти перед ним.

— Ви колишній військовий,— сказав Леон.— Я до ваших послуг, якщо бажаєте!

— Ви йолоп,— сухо відповів йому Кастаньє.— Мені нема потреби битися на дуелі — кого захочу, я вб'ю поглядом. Хлопче, я розповім, що з вами буде. Який сенс вас убивати? На вашій шиї я бачу червону смужечку. Вас чекає гільйотина. Атож, ви помрете на Гревській площі. Ви належите катові, жодна сила вас уже не врятує. Ви входите до венти карбонаріїв6. Ви у змові проти уряду.

— Про це ти мені не казав нічого! — крикнула п'ємонтка Леонові.

— Отже, ви не знаєте,— спокійно вів далі касир,— що сьогодні вранці уряд вирішив розгромити вашу організацію? Генеральний прокурор одержав ваші списки. Зрадники вас виказали. В цей час уже збирають документи для обвинувального акту.

— То це ти його виказав? — спитала Акіліна і, заричавши, мов левиця, підхопилася на ноги, готова розтерзати Кастаньє.

— Ти надто добре мене знаєш, щоб повірити в таку нісенітницю,— мовив Кастаньє цілком незворушно, аж його коханка заціпеніла.

— Звідки ж ти про це довідався?

— Доки я не вийшов до вітальні, я нічого не знав. Але тепер я все бачу, я все знаю, я все можу.

Сержант стояв, геть приголомшений.

— Ну, тоді врятуй його, мій друже! — вигукнула куртизанка, падаючи перед Кастаньє навколішки.— Врятуйте його, адже ви все можете! А я любитиму вас, обожнюватиму, я стану вам рабою, а не коханкою! Найрознузданішим забаганкам вашим я скорятимуся... все, що хочеш, зі мною робитимеш. Я не просто любитиму вас, я більше... Стану для вас дочкою і крім того... О, зрозумій же мене, зрозумій, Родольфе! Хай би які пристрасті мене мучили, я завжди буду твоєю! Якими ще словами можу я тебе розчулити? Я винайду втіхи... Я... О, вимагай від мене, чого хочеш! Скажи мені: "Викинься у вікно! " — і я викинусь. Нагадай тільки: "Леон!" — і я полізу в пекло, прийму всі муки, витерплю всі хвороби, всі прикрості — ти тільки мені накажи!

Кастаньє лишився холодний і незворушний. У відповідь він лише показав на Леона пальцем і промовив з демонським сміхом:

— Його жде гільйотина!

— Ні, він не піде звідси, я врятую його! — вигукнула Акіліна.— Я вб'ю кожного, хто посміє до нього торкнутися! Чому, чому ти не хочеш урятувати його від смерті? — кричала вона надривним голосом; очі в неї палали, коси розтріпалися.— Ти можеш врятувати його чи ні?

— Я все можу.

— Чому ж ти не зглянешся на моє прохання?

— Чому? — крикнув Кастаньє, і від його голосу задвигтіла підлога.— Бо я мщуся! Лихі вчинки — моє ремесло.

— О, невже він помре?.. Мій коханий помре?..— повторювала Акіліна. — Не може такого бути, не може...

Вона підбігла до комода, схопила стилет, що лежав там у кошичку, й кинулась до Кастаньє, який тільки засміявся.

— Ти чудово знаєш, що криця мене не бере.

Рука в Акіліни ослабла, як слабне в арфи струна, коли раптово порветься.

— Ідіть, приятелю,— сказав касир, обертаючись до Леона,— робіть своє діло.

Він простяг руку, й сержант мусив підкоритися надприродній силі, що струменіла від Кастаньє.

— Я тут у себе вдома, я міг би викликати поліційного комісара й видати йому зловмисника, що проник до мене, але я повертаю вам свободу. Я демон, а не шпиг.

— Я піду з ним,— сказала Акіліна.

— Іди,— відповів Кастаньє і покликав: — Женні!

З'явилася Женні.

— Пошліть воротаря найняти їм фіакр. Візьми, Накі,— сказав Кастаньє, дістаючи з кишені паку банкових білетів.— Ти не покинеш жебрачкою чоловіка, який досі любить тебе.

І він простяг їй триста тисяч франків. Акіліна схопила гроші, кинула на підлогу, плюнула на них і, нетямлячись від люті й розпачу, стала топтати їх ногами.

— Ми обоє підемо звідси пішки, не взявши від тебе жодного су,— сказала вона.— А ти, Женні, залишайся.

— Щасливої дороги,— відповів касир, підбираючи гроші.— Ну а я вже повернувся зі своєї подорожі. Женні,— сказав він, глянувши на приголомшену покоївку,— ти, здається, славна дівчина. Ти залишилася без хазяйки, ходи до мене. На сьогоднішній вечір у тебе буде хазяїн.

Всього остерігаючись, Акіліна швидко повела Леона до однієї зі своїх подруг. Але поліція вже стежила за кожним його кроком. Отож незабаром він був заарештований разом із трьома спільниками, як повідомляли тогочасні газети.

Касир відчув, що він цілковито змінився — і духовно, й фізично. Того Кастаньє, який колись був по черзі дитиною, підлітком, закоханим юнаком, хоробрим драгуном, одуреним і розчарованим чоловіком, касиром, що пішов на злочин заради палкої пристрасті, більше не існувало. Його внутрішнє єство розпалося. В одну мить збільшився його лоб, загострилися відчуття. Його думка охопила весь світ, і він бачив усе так, наче піднявся в недосяжну височінь. Перед тим як піти в театр, він

плекав до Акіліни безумну пристрасть, він волів заплющити очі на її невірність, аніж розлучитися з нею, й ось тепер це сліпе почуття розвіялось, наче хмарка туману під гарячим промінням сонця. Задоволена тим, що заступила місце своєї хазяйки й заволоділа її багатством, Женні залюбки виконувала тепер усі касирові бажання. Але Кастаньє, який набув здатність читати в душах, відкрив справжню причину її слухняності, чисто фізичної. Він натішився цією дівчиною з лукавою жадібністю, наче дитина, яка з'їдає м'якоть вишні, а кісточку викидає. Назавтра за сніданком, коли Женні вже почувала себе великою пані й господинею дому, Кастаньє слово за словом, думка за думкою, повторив їй усе те, про що вона міркувала, смакуючи каву:

— Сказати тобі, що ти зараз думаєш, моя крихітко? — спитав він посміхаючись.— А ось що: "Тепер мої і ці чудові меблі з палісандрового дерева, про які я так мріяла, і прегарні сукні, що їх я приміряла. А коштували вони мені дрібничку, в якій пані йому відмовляла, не розумію, чому. Та щоб їздити в кареті, мати власні дорогоцінності й ложу в театрі, щоб зібрати собі грошенят на ренту — та заради цього я дала б йому стільки втіхи, що він би й дуба врізав, якби не був міцний, наче турок. Ніколи ще не стрічався мені такий чоловік!" Правильно я повторив? — сказав він таким голосом, що Женні зблідла.— Справді, дочко, це тобі надсилу, для твого ж таки добра я тебе відпущу, а то замучишся зі мною до смерті. Розлучимось як добрі друзі.

І він байдуже вирядив її геть, давши їй зовсім трохи грошей.

Жахливу владу, куплену ціною втрати вічного блаженства, Кастаньє вирішив насамперед застосувати для цілковитого вдоволення своїх забаганок. Навівши лад у своїх справах і без жодних ускладнень здавши рахунки де Нусінгенові, що призначив його наступником якогось чесного німця, він захотів улаштувати вакханалію, гідну найкращих часів Римської імперії, і відчайдушно кинувся у вир розваг, як Валтасар на своїй останній учті. Але, як і Валтасар, він виразно бачив осяйну руку, яка в самому розпалі гульбощів накреслювала йому вирок, але не на стінах тісної зали, а на тому неозорому склепінні, під яким зависає

райдуга. Адже його учта не була обмежена рамками якогось одного бенкету, то була грандіозна оргія, позначена марнотратством усіх сил і грою всіх насолод. Святковим столом була для Кастаньє ніби вся земля, яка уже двигтіла під його ногами. То було останнє торжество гультяя, якому вже ніщо не дороге. Повними пригорщами черпаючи із скарбниці людського любострастя, ключ від якої вручив йому демон, він швидко вичерпав її до дна. Необмежена влада, в одну мить набута, відразу ж була випробувана, змарнована, розтрачена. Те, що було всім, стало нічим. Нерідко трапляється, що володіння вбиває найграндіозніші поеми, створені бажанням, бо досягнута мета майже ніколи не відповідає мріям. Цей сумний наслідок вдоволених людських пристрастей ховався і за всемогутністю Мельмота. Його наступникові дуже швидко відкрилася суєтність людської вдачі, а найвища влада принесла йому в дар порожнечу. Щоб краще зрозуміти, в якому дивному становищі опинився Кастаньє, треба ясно уявити його необмежені можливості, а людям, що скуті законами часу, простору, відстані, збагнути це дуже важко. Його здібності зросли неймовірно — і відразу змінився характер взаємин між світом і ним. Як і Мельмот, Кастаньє міг умить перенестися в квітучі долини Індії, крилатим демоном пролетіти над пустелями Африки, ковзати по морях. Дар ясновидіння дозволяв йому бачити все наскрізь і читати чужі думки, тільки-но він спрямовував погляд на якийсь предмет або людину, а його язик зразу схоплював усі смакові відчуття. Його втіхи були, мов удар сокири деспота, який зрубує дерево, щоб дістати плід. Для нього більше не існувало переходів між щастям і горем, які так урізноманітнюють радощі людські. Ставши надзвичайно чутливим, його піднебіння незабаром переситилося, перепробувавши геть усе. Дві насолоди — жінок і смачну їжу — він спізнав до такої міри, відколи дістав змогу ласувати ними скільки заманеться, що йому більше не хотілося ні їсти, ні кохати. Знаючи, що йому підвладна кожна жінка, яку він зажадає, знаючи, що його силі жодна не зможе опертися, він уже не жадав жінок; бачачи, як вони скоряються найрознузданішим його забаганкам, він розпачливо прагнув щирої прихильності й вимагав від жінок кохання, якого вони не могли йому дати. Єдине, в чому світ відмовляв йому — це віра й молитва, два види любові ніжної і цілющої. Всі йому підкорялися. Який жахливий стан!

Потоки болю, насолод і думок, що потрясали його єство, заполонили б і невситиму людську душу; але його життєва снага не поступалася могутності його жадань. Він відчував у собі незглибимість, яку земні втіхи уже не могли заповнити. Знову й знову розгортав він свої крила, палко прагнучи пронестися крізь осяйні сфери, які він сприймав інтуїцією — виразною і сповненою розпачу. Він духовно висох, бо зажадав і запраг того, чого не п'ють і не їдять, але що вабило його невтримно. Його уста, як і уста Мельмота, палали від бажань, і він задихався від туги за невідомим, бо знав усе. Бачачи першооснову і механізм світу, він більше не захоплювався їхніми проявами і незабаром до всього почав ставитися з глибокою зневагою, що уподібнює людину вищого порядку до сфінкса, який усе знає, усе бачить і зберігає мовчазну нерухомість. Ані найменшого бажання передавати свої знання іншим він не почував. Уся земля була його багатством, він міг промчати її від краю до краю за одну мить, але ні багатство, ні влада вже не мали для нього ніякої вартості. Він переживав той жахливий смуток, притаманний найвищій могутності, від якого сатана й Бог знаходять зцілення в діяльності, але її таємниця відома лише їм. На відміну від свого повелителя, Кастаньє не володів невичерпною здатністю ненавидіти й творити зло; він почував себе демоном, але демоном, що виникає, тоді як сатана — демон одвічний і на віки віків, спокути для нього не існує, він знає про це й тому дуже любить ворушити своїми тризубими вилами світ і вносити плутанину в наміри Бога. На свою біду, Кастаньє ще зберіг надію. Отже, за своїм бажанням він міг умить перелетіти від полюса до полюса — так пташка в розпачі пурхає між двома стінками своєї клітки; але, здійснивши свій переліт, він, як і пташка, побачив безмежні простори і, споглянувши нескінченність, уже не міг дивитися на людські діяння людськими очима. Безумці, що прагнуть демонічної могутності, судять про неї з людського погляду, не здогадуючись про те, що, здобувши владу демона, вони переймуться і його думками, водночас залишившись людьми і живучи серед істот, які уже нездатні їх зрозуміти. Нікому не відомий Нерон, який задля розваги мріє спалити Париж, щоб помилуватися морем вогню — так ото милуються штучною пожежею, влаштованою на театральній сцені — навіть не здогадується, що для того, хто здатний на такий вчинок,

Париж має не більше ваги, аніж для заклопотаного мандрівника мурашник біля дороги. Науки стали для Кастаньє нуднішими, аніж логогриф для того, хто його вже розгадав. На царів і можновладців він дивився з почуттям жалості. Отже, грандіозна гульня була для нього ніби прощанням із його людською природою. На землі йому стало тісно, бо пекельна усемогутність давала йому змогу споглядати само творіння, проникати поглядом у його причини й мету. Знаючи, наскільки недоступне для нього те, що на всіх людських мовах називається небом, він уже не міг думати ні про що інше, крім неба. Отоді він і збагнув, чому така внутрішня спустошеність відбивалася на обличчі його попередника, зрозумів, як далеко сягав той погляд, запалений завжди ошуканою надією, він відчув, яка спрага осушувала ті червоні губи, який нещадний двобій точився між двома началами, що набули грандіозних розмірів. Він ще міг бути янголом, але відчував у собі тільки демона. Він уподібнився до прекрасного створіння, яке злий геній чарівника помістив у потворне тіло, ув'язнив під скляним ковпаком договору, і тільки чужа воля здатна розбити цю ненависну оболонку. Подібно до того, як чоловік високого духу, спізнавши розчарування в жіночому серці, ще з більшим палом шукає в ньому нескінченності почуття, так і Кастаньє раптом опинився під владою однієї думки, яка, можливо, і є ключем до вищих світів. Лише тому, що він зрікся вічного блаженства, він тепер тільки й думав про вічне життя, уготоване для тих, хто вірує і молиться. Коли після розгулу, в якому він проявив усю свою могутність, Кастаньє раптом відчув, як опановують його ці гнітючі думки, він тоді спізнав муки, що їх у таких грандіозних образах донесли нам священні поети, апостоли та великі пророки віри. Підколюваний вогненним вістрям невблаганного меча, він вирішив навідати Мельмота — дізнатися, що сталося з його попередником. Англієць жив на вулиці Феру, поблизу церкви Святого Сульпіція, в похмурому, чорному особняку, вогкому і холодному. Ця вулиця — звернута на північ, як і всі вулиці, що під прямим кутом виходять на лівий берег Сени — одна з найбезрадісніших у Парижі, те саме можна сказати й про обидва ряди її будинків. Коли Кастаньє ступив на поріг Мельмотового помешкання, він побачив, що двері обтягнуті чорною матерією; так само було задраповано і стелю. Під цим чорним склепінням горіло безліч

похоронних свічок. Біля труни, поставленої на високий постамент, несли варту два священики.

— Нема потреби запитувати вас, пане, чому ви прийшли,— сказала Кастаньє стара воротарка.— Дуже бо ви схожі на дорогого небіжчика. Та якщо ви й справді його брат, то з'явилися ви запізно і вже не зможете попрощатися з ним. Славний джентльмен сконав позавчора вночі.

— А як він помирав? — спитав Кастаньє в одного із священиків.

— Будьте спокійні,— відповів йому той, підіймаючи край чорного савана, що накривав труну.

Кастаньє побачив одне з тих облич, яким віра надає виразу високої шляхетності, облич, крізь які мовби просвічує душа, осяваючи інших людей і зігріваючи їх почуттям незгасного милосердя. Старий священик приймав у сера Джона Мельмота останню сповідь.

— Ваш брат,— сказав він,— сконав як добрий християнин, і ангели звеселяться. Ви знаєте, якою радістю виповнюються небеса, коли приймають розкаяну грішну душу. З ласки Божої сльози каяття текли в нього, не висихаючи, тільки смерть змогла зупинити їх. Дух Святий уселився в нього. Його слова, палкі й пристрасні, були гідні самого царя-пророка. Хоча ніколи за все своє життя не чув я сповіді жахливішої, ніж сповідь цього ірландського дворянина — ніколи не доводилося мені чути і палкіших молитов. Хай які глибокі були його гріхи, щире каяття в одну мить заповнило цю безодню по вінця. Рука Господня видимо простерлася над ним, бо він перестав бути схожим на себе — така свята краса проступила в рисах його обличчя. Його суворі очі полагідніли від сліз. Його голос, що лякав своїми грізними перекотами, став м'яким і ніжним, як то властиво мові людей смиренних. Його слова так очищали душі присутніх, що люди, приваблені сюди видовищем цієї праведної смерті, падали навколішки, слухаючи, як він славить Бога, як говорить про Його незбагненну велич і розповідає про життя на небесах. Хоч і

нічого не залишив він у спадок родичам, зате вони здобули найвище, найдорожче благо — святого заступника, який дбатиме про вас усіх і приведе вас на шлях спасіння.

Ці слова справили на Кастаньє таке глибоке враження, що того ж таки дня він пішов до церкви Святого Сульпіція, ніби скоряючись фатальному накресленню долі. Мельмотове розкаяння приголомшило його. То були роки, коли уславлений своїм красномовством священик у певні дні виголошував після заутрені проповіді, які мали на меті донести істини католицької віри сучасній молоді, про байдужість якої до питань релігії проголосив інший, не менш красномовний оратор. Сьогодні знаменитий проповідник мав говорити на похороні ірландця. Кастаньє увійшов до церкви в ту саму мить, коли той з єлейною лагідністю, з проникливістю, якій він і завдячував свою славу, вже підсумовував докази тієї незаперечної істини, що праведникам забезпечене вічне блаженство. Колишній драгун, у якого вселився демон, був у стані, особливо сприятливому для того, щоб у ньому швидко проросло сім'я божественних слів, витлумачених проповідником. І справді, якщо доведені істини існують, то хіба не слід вважати давно доведеним існування духовного явища, відомого під назвою "віра вугляра"? Йдеться про те, що сила віри перебуває в оберненій залежності від розумового розвитку людини. Це легко перевірити, скажімо, на солдатах. Той, хто довгі роки йшов по життю під знаменом інстинкту, куди краще підготовлений сприйняти світло духовної істини, ніж людина, яка втомила собі розум і серце, намагаючись осягти тонкощі світобудови. З шістнадцяти і майже до сорока років Кастаньє, південець за походженням, служив під французьким прапором. Простий кавалерист, зобов'язаний воювати і вчора, і сьогодні, і завтра, він мусив більше думати про свого коня, ніж про самого себе. Навчаючись військового ремесла, він, по суті, просто не мав часу замислитися про те, що чекає людину по її смерті. Не думав він про це й тоді, коли став офіцером, адже тепер йому доводилося дбати про своїх підлеглих, перекочовувати з одного поля битви на друге. Особливо напружувати розум військова служба не вимагає. Солдати й офіцери, нездатні піднятися до високих міркувань, які включають у себе не тільки плани кампанії, воєнну

тактику та вміння адміністратора, а й взаємні інтереси націй, і питання політики, живуть у такому самому невігластві, як і найзатюканіший селянин з найвідсталішої французької провінції. Вони наступають, слухняно скоряються наказам командира і вбивають людей, що опиняються на їхньому шляху, як лісоруб валить у лісі дерева. Після битви, що вимагає високої фізичної напруги, для них настає відпочинок, під час якого вони поновлюють свої сили,— а потім знову битва... Вони воюють і п'ють вино, воюють і їдять, воюють і сплять для того, щоб воювати ще завзятіше. В цьому вихорі розумові здібності застосовуються мало. Духовне життя в таких людей зберігає свою первісну простоту. Коли вони, такі діяльні на полі битви, повертаються в цивілізоване середовище, то більшість із тих, які служили в нижчих чинах, не виявляють ні усталених поглядів, ні здібностей, ні впевненості в собі. Отож наше юне покоління й дивується, що люди, які створили славу нашим грізним арміям, стоять за своїм духовним розвитком не вище від прикажчика, що вони наївні, мов діти. Капітан імператорської гвардії, яка громила ворогів, ледве здатний виписувати квитанції в конторі газети. Але завдяки тому, що в царині думки душа ветерана зберігає незайманість, вона вразлива для сильних імпульсів. Ці міркування пояснюють злочин, який учинив Кастаньє, але тут виникає надто багато запитань, і моралістові доведеться вдатися до так званого розчленування проблеми (якщо скористатися виразом парламентського жаргону). Цей злочин став також наслідком пристрасті та жіночого чаклування, іноді настільки неподоланного і жорстокого, що коли сирена вдається до своїх чарів, чоловік утрачає глузд і вже ні про що не може сказати: "Я цього ніколи не зроблю". Таким чином, слова про вічне блаженство були сприйняті свідомістю людини, ще не знайомої з релігійними істинами, якими в умовах Французької революції та свого військового табірного життя Кастаньє нехтував. Жахлива фраза: "Вас чекає вічне блаженство або вічні муки!" вразила його тим сильніше, що земля вже нічого не могла йому дати, так наче він трусив дерево, з якого вже обсипалися плоди; отож, якби раптом виявилося, що десь на землі або на небі існує заборонений для нього куточок, він, усемогутній у своїх бажаннях, захотів би негайно туди проникнути. Якщо дозволено порівнювати такі високі матерії з нікчемством суспільного життя, то

Кастаньє скидався на декого з багатих банкірів: вони орудують мільйонами, їм усе доступне, та оскільки їх не приймають у аристократичних колах, вони тільки й думають, як би туди проникнути і не радіють завойованим суспільним привілеям, якщо їм відмовлено тільки в одному. Людина, могутніша, аніж усі земні царі, разом узяті, людина, здатна, подібно до Сатани, боротися з самим Богом, стояла в церкві Святого Сульпіція, прихилившись до пілястра, пригнічена одним почуттям, і все глибше поринала в думки про вічне блаженство — ті самі, які свого часу поглинули й Мельмота.

— Щасливець! — вигукнув Кастаньє.— Він помер, переконаний, що його візьмуть на небо.

В одну мить величезний переворот відбувся в душі касира. Побувши кілька днів демоном, він знову став тільки людиною, втіленням того первородного гріха, про який розповідають усі космогонії7. Але знову ставши малим на вигляд, він здобув основу величі, адже тепер він був загартований нескінченністю. Володіючи демонською могутністю, він осягнув могутність божественну. Небесного блаженства він прагнув тепер сильніше, аніж колись жадав земних утіх, які так швидко вичерпав. Радощі, що їх обіцяє демон — це ті ж таки земні радощі, хоч і збільшені в розмірі, а небесні насолоди не мають меж. І ось він повірив у Бога. Слово, що віддавало йому всі скарби світу, втратило для нього будь-який інтерес, та й самі ці скарби видалися йому нікчемними, як просте каменюччя в очах знавця діамантів; вони здавалися жалюгідним непотребом у порівнянні з вічною красою життя небесного. Мирські блага стали в його очах прокляттям. В безодню мороку і похмурих думок поринув він, слухаючи похоронну відправу по Мельмоту. "Dies irae"* настрашило його. У всій його величі він збагнув цей крик розкаяної душі, що тремтить перед усемогутністю Божою. Святий Дух спопеляв його, як вогонь спопеляє солому. Сльози текли у нього з очей.

* "День гніву" (латин.) — перші слова одного з католицьких похоронних співів.

— Ви родич небіжчикові? — спитав церковний сторож.

— Спадкоємець,— відповів Кастаньє.

— Пожертвуйте на причет,— звернувся до нього воротар.

— Ні,— сказав касир, що не хотів давати церкві дияволових грошей.

— На вбогих!

— Ні!

— На оновлення храму!

— Ні!

— На каплицю Діви Марії!

— Ні!

— На семінарію!

— Ні!

І Кастаньє пішов, щоб не приваблювати роздратованих поглядів служителів церкви.

"Чому люди спорудили ці грандіозні собори, що їх я бачив безліч по всій країні,— подумав він,— Якщо стільки людей у всі часи живуть одним почуттям, воно має бути на чомусь засноване".

"Для тебе Бог — "щось"? — кричала його душа.— Бог — це Бог! Бог! Бог!"

Це слово, яке повторював внутрішній голос, пригнічувало його, але відчуття жаху пом'якшилося, коли пролунали далекі акорди чарівної музики, яка невиразно вчувалася йому й раніше. Він подумав, що це до нього долинає церковний спів і окинув поглядом портал храму. Але, уважно прислухавшись, він помітив, що звуки чулися йому зусібіч; він подивився на площу — музикантів там не було. Ця мелодія вносила йому в душу поезію блакиті і далеке сяйво надії, але водночас і загострювала муки сумління, що терзали бідолашного грішника. Кастаньє поплентав паризькими вулицями, як плентає людина, пригнічена тяжким горем. Він дивився на все невидющими очима, він ішов навмання, як безтурботний гультяй; без причини зупинявся, заговорював сам до себе і не турбувався про те, що його може вдарити дошкою або зачепити колесом екіпажа. Каяття непомітно занурювало його в стан благодаті, коли людське серце то болісно стискається, то тремтить від ніжності. Незабаром на його обличчі з'явився, як і в Мельмота, вираз величі, але водночас і вираз неуважності, холодний вираз смутку, мов у людини, пригніченої розпачем; його охопив гарячковий трепет, який вселяє надія, але найдужче — відраза до всіх благ нікчемного поцейбічного світу. В глибині його очей, що лякали своїм блиском, зачаїлася смиренна молитва. Він страждав від усвідомлення своєї могутності. Його тіло зігнулося від бурхливого хвилювання душі — так поривчастий вітер гне додолу високі ялини. Як і його попередник, він не міг відмовитися від життя, бо не хотів померти слугою пекла. Його муки ставали нестерпними.

Та одного ранку йому спала щаслива думка: адже Мельмот, який нині досяг блаженства, колись запропонував йому помінятися місцями, і він, Кастаньє, погодився — а чом би й хтось інший не захотів вчинити, як він? Зрештою, в епоху, коли ті, хто успадкував красномовність отців церкви, проголосили фатальну байдужість до релігії, йому не важко буде зустріти людину, яка погодиться на умови договору, щоб скористатися його вигодами.

"Є таке місце, де навіть королів оцінюють на гроші, де зважують на терезах цілі народи, де виносять вирок державним устроям, де уряди

купуються за монету в сто су, де думки та вірування переведено на цифри, де все дисконтується, де навіть Бог бере позику, а свої векселі гарантує прибутками в людських душах, бо папа римський має там свій поточний рахунок. Якщо я хочу купити душу, то шукати її слід тільки там".

І Кастаньє весело поспішив на біржу, певний, що придбає собі там людську душу, як купують державні цінні папери. Людина обачна побоялася б, щоб її не підняли на глум, але Кастаньє з досвіду знав, що той, хто потрапив у безвихідь, усе сприймає серйозно. Як засуджений до смертної кари уважно вислухає божевільного, коли той почне запевняти його, що, проказавши безглузді слова, можна вилетіти крізь замкову шпарку,— так і людина, яку спіткало горе, стає легковірною і зрікається того чи того задуму лише в разі цілковитої його невдачі, подібно до плавця, що відпускає гілочку лише тоді, коли вона відламається від прибережного куща. Близько четвертої години Кастаньє з'явився серед людей, які по закінченні котирування державних паперів збираються купками, щоб обмінятися приватними акціями та укласти оборудки чисто комерційного характеру. Біржовики знали його, і він, прикинувшись, ніби когось розшукує, міг підслухати, чи не розмовляють де про людей, які потрапили в скруту.

— Та ти що, хлопче! Про акції "Клапарона й компанії" я навіть чути не хочу! Сьогодні вранці банк не взяв від них жодного векселя,— з властивою таким людям безцеремонністю сказав комусь гладкий банкір. — Якщо ти їх маєш, тобі вони й залишаться.

А тим часом згаданий Клапарон провадив у дворі переговори з типом, про якого було відомо, що він дисконтує векселі, луплячи лихварські відсотки. Кастаньє негайно попрямував до цього Клапарона, біржовика, відомого тим, що він прокручував ризиковані оборудки, які могли збагатити його, а могли й розорити.

Коли Кастаньє наблизився до Клапарона, лихвар від нього уже відійшов, а в спекулянта вихопився жест розпачу.

— Отже, Клапароне, вам сьогодні треба внести до банку сто тисяч франків, а вже четверта година. Тобто у вас немає часу навіть на те, щоб облагодити фальшиве банкрутство,— сказав йому Кастаньє.

— Добродію!

— Говоріть тихше,— провадив касир.— А що як я запропоную вам угоду, завдяки якій ви роздобудете стільки грошей, скільки захочете...

— Вона не допоможе мені сплатити мої борги — я не знаю такої угоди, яку можна зладити відразу.

— А я знаю угоду, що дасть вам змогу заплатити борг негайно,— відповів Кастаньє,— але це зобов'яже вас...

— До чого?

— Продати ваше місце в раю. Чим ця оборудка гірша за інші? Усі ми акціонери великого підприємства вічності.

— А ви знаєте, що я можу вам дати ляпаса? — роздратовано відповів Клапарон.— Чи ж дозволено так по-дурному жартувати з людиною, коли вона опинилася в біді?

— Я говорю серйозно,— відповів Кастаньє, дістаючи з кишені жмут банкових білетів.

— Але врахуйте, що я не продам своєї душі нечистому за дрібничку. Мені треба п'ятсот тисяч франків, щоб...

— Хіба я сказав, що буду з вами торгуватися? — урвав його Кастаньє.— Ви здобудете стільки золота, що воно не вміститься в підвали банку.

І він витяг ще грубшу паку білетів, яка переконливо подіяла на спекулянта.

— Згода! — сказав Клапарон.— Але що я маю зробити?

— Ходімо кудись, де нікого нема,— мовив Кастаньє, показавши в закутень двору.

Клапарон і його спокусник обмінялися кількома словами, повернувшись обличчями до стіни. Ніхто з людей, які звернули на них увагу, не здогадався, про що вони там нишком змовляються, хоча всіх здивували чудні жести співрозмовників. Коли Кастаньє повернувся до зали, здивований гомін прокотився в натовпі біржовиків. На біржі, як і на балу, найменша подія привертає до себе загальну увагу; отож усі дружно обернулися до двох чоловіків, навколо яких виникло збудження, і з жахом побачили, як страшно обидва змінилися. На біржі всі прогулюються й гомонять, кожного тут знають, за кожним спостерігають; біржа — це ніби великий стіл, за яким грають у бульйот, де з виразу обличчя гравця досвідчені картярі завжди вгадають, і яка в нього гра, і в якому стані його каса. Тому всі біржовики звернули увагу, як змінилися Клапарон і Кастаньє. Останній, подібно до Мельмота, ще кілька хвилин тому був міцний і жилавий, очі в нього блищали, щоки палахкотіли рум'янцем. Кожен дивувався, звідки в добряка Кастаньє взялося це велично грізне обличчя; але тепер, віддавши свою могутність, Кастаньє вмить зів'яв, укрився зморшками, постарів, ослаб. Коли він відводив Клапарона в куток двору, він скидався на хворого, якого трясе лихоманка, або на курця опію, що своїм зіллям довів себе до екстазу; а повернувся він геть змарнілий, схожий на хворого, в якого напад лихоманки щойно минув, і він от-от сконає, або на любителя наркотиків, яким він буває тоді, коли дурман розвіюється, і він переживає період жахливого занепаду сил. Відлетіло пекельне натхнення, що давало йому снагу переносити розгульне життя; позбавлене цієї підтримки, тіло відразу стало безпорадним, виснаженим, без опори проти докорів сумління і мук щирого каяття. І навпаки, Клапарон, чиї тривоги ні для кого не були таємницею, з'явився,

ніби оновлений: очі в нього палахкотіли, а на обличчі відбивалася Люциферова гордість. Вираз банкрутства перейшов з одного обличчя на друге.

— Здихайте собі з миром, друже,— сказав Клапарон, звертаючись до Кастаньє.

— Благаю, пошліть кого-небудь по візника і по священика, вікарія з церкви Святого Сульпіція,— відповів колишній драгун, сідаючи на тумбу.

Слово "священика" долетіло до багатьох, і серед біржовиків знявся насмішкуватий гомін — адже вірять вони лише в те, що клаптик паперу, який називають записом, вартий маєтку. Головна книга державної скарбниці — ось їхня Біблія.

— Чи встигну я покаятися? — сказав сам собі Кастаньє жалібним голосом, який вразив Клапарона.

Під'їхав фіакр і відвіз умирущого. Спекулянт поквапився до банку заплатити по своїх векселях. Враження від несподіваної зміни у виразі облич цих двох людей стерлося в натовпі, як розходиться в морі слід корабля. Увагу біржовиків привабила якась важливіша новина. Коли вступають у гру всі грошові інтереси, то навіть якби тут з'явився сам Мойсей із своїми осяйними рогами, навряд чи він би вдостоївся бодай каламбуру — люди, заклопотані підрахунками, просто його не помітили б. Коли Клапарон оплатив векселі, його опанував страх. Він упевнився у своїй могутності, тут-таки повернувся на біржу і запропонував її людям, які теж потрапили в безвихідь. Передача "прав на запис у головній книзі пекельної скарбниці та пов'язані з користуванням оним записом вигоди", за виразом нотаря, що став наступником Клапарона, коштувала останньому сімсот тисяч франків. Нотар відступив свої права за диявольським договором, сплативши півмільйона франків одному підрядчику, а той позбувся їх за сто тисяч екю, після чого торговець залізними виробами — новий власник диявольської снаги — віддав її з

доплатою двохсот тисяч одному теслі. Нарешті десь о п'ятій годині уже не знайшлося людей, згодних повірити в можливість цієї дивовижної угоди, і передача прав тимчасово припинилася за браком охочих узяти їх.

Відомо, що о пів на шосту власником цієї дивовижі був один маляр, який стояв, прихилившись до дверей тимчасового будинку біржі, що в ті часи була на вулиці Фейдо.

Як відомо кожному гультяєві, вулицю Фейдо дуже вподобали молодики, котрі, не маючи постійної коханки, ладні любитися з усіма особами жіночої статі. На тій таки вулиці, на другому поверсі добропристойного міщанського дому жило чарівне створіння, з тих, кого небо нагородило рідкісними жіночими принадами, але, не маючи змоги стати ні герцогинями, ні королевами, бо гарненьких жінок на світі куди більше, аніж титулів і тронів, вони задовольняються біржовим маклером або банкіром, обдаровуючи їх щастям за домовлену ціну. За цією славною і гарненькою дівчиною на ім'я Ефразі упадав писар нотаріальної контори, марнославний понад усяку міру. Цей хлопець, що служив молодшим клерком у метра Кротта, закохався в неї, як може закохатися юнак двадцяти двох років. Бідолаха писар зарізав би папу римського й усю священну колегію кардиналів, аби роздобути жалюгідну сотню луїдорів, за які він купив би для Ефразі шаль, що припала їй до вподоби, — в обмін на цю шаль покоївка пообіцяла писареві прихильність своєї пані. Закоханий ходив під вікнами Ефразі, як у зоологічному саду ходять у клітці білі ведмеді. Він засунув праву руку під жилет, притуливши її до лівої частини грудей, і, мабуть, хотів розтерзати собі серце, але поки що тільки крутив свої еластичні шлейки.

— Звідки взяти десять тисяч франків? — розмовляв він сам із собою. — Привласнити суму, яку мені внесуть за реєстрацію акту про спродаж? Боже праведний! Та невже цією позичкою я розорю покупця, в якого капіталу не менше як сім мільйонів! Так і вчиню! А завтра вранці кинуся йому в ноги і скажу: "Ласкавий пане, я взяв у вас десять тисяч франків, мені двадцять два роки, і я кохаю Ефразі — ось вам уся правда! Мій

батько багатий, він поверне вам гроші, не занапащайте мене! Хіба вам не було двадцять два роки, хіба ви не божеволіли з кохання?" Та чи в цих паскудних багатіїв є душа? Мій мільйонер не тільки не розчулиться, а й напише на мене скаргу королівському прокуророві. Прокляття! От якби можна було продати душу дияволу! Та не існує ані Бога, ані диявола, все це нісенітниця, казки та бабські теревені. Що ж мені робити?

— Якщо ви згодні продати душу дияволу, ви одержите десять тисяч, — сказав маляр, який підслухав гарячкову маячню писаря.

— Тепер Ефразі буде моєю! — вигукнув клерк, укладаючи угоду, яку запропонував йому диявол у подобі маляра.

Негайно купивши шаль, збуджений до краю, писар з'явився до Ефразі, а що диявольська снага була в його тілі, то він не виходив від неї протягом дванадцяти днів, розтративши весь свій рай і думаючи лише про кохання та його оргії, в яких потонув спогад про пекло з його привілеями.

В тих утіхах і зійшла нанівець величезна могутність, відкрита ірландцем, сином достославного Матюрена.

Кілька орієнталістів, містиків та археологів розслідували цю історію, але їм так і не пощастило з'ясувати, в який спосіб демон переселявся з однієї людини в іншу. А причина їхньої невдачі ось у чому.

На тринадцятий день після своїх шалених розваг сердешний клерк лежав на вбогому ложі в мансарді будинку на вулиці Сент-Оноре, що належав його патронові. Молодик захворів, і його опанував сором — цей тупий божок, який не сміє дивитися на самого себе; тому він вирішив лікуватися сам і помилився в дозі цілющого зілля, яке приписав йому один геній, вельми популярний на околицях Парижа. Отруївшись живим сріблом, писар помер, і його труп став чорний, як спинка крота. Не було

сумніву, що один з дияволів побував у ньому, але який? Можливо, Астарот?

— Цього славного хлопця нечиста сила перенесла на планету Ртуть, — сказав старший клерк німецькому демонологові, який приїхав дослідити цей випадок.

— Цілком можливо,— відповів німець.

— Справді?

— Атож, добродію, адже планета Ртуть — це Меркурій, і ваше припущення не суперечить словам самого Якоба Беме, що їх я цитую із сорок восьмої пропозиції "Троїстого життя людини", де сказано: "Якщо Бог усе сотворив, вигукнувши: "Хай буде!", то, значить, це "хай буде" і є те сокровенне лоно, яке містить і охоплює природу, утворену духом, народженим від Меркурія та Бога".

— Як ви сказали, пане?

Німець повторив цитату.

— А ми й не знали! — сказали клерки.

— "Хай буде"? — повторив один з них.— Хай буде світло!

— В правильності вищенаведеної цитати ви можете переконатися,— провадив німець,— прочитавши цю фразу на сторінці сімдесят п'ятій згаданого трактату, надрукованого тисяча вісімсот дев'ятого року в друкарні пана Міньєре в перекладі одного філософа, який був великим шанувальником знаменитого шевця.

— Oro! То він шив чоботи? — сказав старший клерк.— І де ж він їх продавав?

— У Пруссії! — відповів німець.

— То він узував у свої чоботи пруссаків? — з дурним виглядом спитав клерк другого розряду.

— Він у них узував свої фрази,— сказав клерк третього розряду.

— Оце мудрагель! — вигукнув клерк четвертого розряду, показавши на німця.

Хоча чужоземець був демонологом найвищого класу, він уявлення не мав, що то за чортенята — ці клерки. Він пішов, нічого в їхніх жартах не зрозумівши, переконаний, що молодики вважають Беме "мудрим генієм".

"Є ж у Франції освічені люди!" — сказав він собі.

Париж, 6 травня 1835 р.

==========

Примітки

склав Дмитро Наливайко

Повість "Розкаяний Мельмот" була опублікована в травні 1835 року. За життя письменника перевидавалася неодноразово, в 1845 р. була включена в XIV том "Людської комедії", в I том "Філософських етюдів".

Ідейно-тематичний мотив повісті взято з роману ірландського письменника Ч. Матьюрена "Мельмот-блукач", який вийшов у 1820 р. і вже наступного року з'явився у французькому перекладі. Цей один з найкращих готичних романів справив велике враження на Бальзака, і він неодноразово до нього звертався, починаючи з ранніх романів першої половини 20-х рр. і кінчаючи пізніми, такими, як "Пишнота і злиденність куртизанок". Але, як це завжди бувало у Бальзака, мотив вічного блукача, який одержав надприродну могутність ціною запродання своєї душі дияволові, був, підданий кардинальному переосмисленню.

"Матьюрен,— іронічно писав Бальзак,— виявив здоровий розум, відмовившися привести свого героя в Париж; але дивно, що цей напівдемон не здогадався відправитися туди, де на одного, що відмовляється від могутності, знайшлися б тисячі, що її прагнуть". У повісті Бальзака дія переноситься в Париж, і він розповідає, що там трапляється з душею, яка опиняється на біржі й стає товаром. І якщо у Матьюрена герой сто вісімдесят років шукав собі замісника, який би згодився продати душу нечистій силі за земні блага, то в Бальзака охочих знаходиться більш ніж досить, і операції припиняються лише тоді, коли виникає сумнів, що душа щось коштує, коли вона, так би мовити, досить швидко втратила обмінну вартість.

1. Барон де Померель — друг сім'ї Бальзаків, у його домі письменник жив літом 1828 р. і працював над романом "Шуани".

2. ...як Тюренн крутив генералом Монтекукулі...— Тюренн Анрі де ла Тур д'Овернь (1611-1675) — французький полководець, відзначився у війнах, які Людовік XIV вів з коаліцією західноєвропейських держав. Монтекукулі (1609-1681) — австрійський генерал. Бальзак має на увазі воєнну операцію Тюренна в 1675р., коли той маневрував протягом чотирьох місяців, не вступаючи в битву,

3. ...нинішній суспільний договір...— Іронічне обігрування відомого трактату Ж.-Ж. Руссо "Суспільний договір", у якому великий просвітник виклав проект досконалого суспільного устрою.

4. "Урятована Венеція" — трагедія англійського драматурга Томаса Отвея (1652-1685).

5. ...бо я рівний Тому-хто-дарує-світло.— Тобто, Люциферові (латин, lux — світло + ferre — носити, буквально: "носій світла").

6. Карбонарії — члени таємних товариств в Італії, які боролися за звільнення вітчизни від австрійського панування та її об'єднання в республіку. У Франції карбонарії боролися проти режиму Реставрації.

7. ...про який розповідають усі космогонії.— Власне, космогонічні міфи, тобто міфи про створення світу.